

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie”
Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 - Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi
Materiał współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Schematu II Pomocy Technicznej „Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich” Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020.

Materiały informacyjne operacja pn.

„Gospodarstwa rodzinne w dobie globalizacji”

Instytucja odpowiedzialna za treść: Krajowa Rada Izb Rolniczych

9-10.09.2020

Jachranka

Wiesław Musiał
Katedra Ekonomii i Gospodarki Żywnościowej
Wydział Rolniczo-Ekonomiczny
Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

Definicja gospodarstwa rodzinnego w ujęciu międzynarodowym

1. Gospodarstwa rodzinne – ujęcie retrospektywne

Gospodarstwa rodzinne to obecnie podmioty rolne będące w centrum zainteresowania polskiej, ale także także wspólnej polityki rolnej. Ich genezy można doszukiwać się we wczesnych stadiach rozwoju stosunków feudalnych Cesarstwa Rzymskiego, Grecji czy też poza Europą w Chinach i Indiach. W tych to krajach feudalowie udostępniali część swojej ziemi poprzez różnorodne formy dzierżawy, dając większą lub mniejszą samodzielność rodzinie prowadzącej gospodarstwo. Na Słowiańszczyźnie gospodarstwa chłopskie, które można uznać za prekursorów gospodarstw rodzinnych powstawały już po rozkładzie opoli tj. większych terytoriów ziem zajętych przez rody i w okresie kształtowania się stosunków feudalnych tj. dużej własności ziemskiej na której pracowali niewolnicy, ale także zniewoleni chłopci. Z czasem własność feudalna ulegała uporządkowaniu i usankcjonowaniu prawnemu. Zwierzchnictwo nad ziemią sprawowali możnowładcy świeccy i kościelni feudalowie. Jednak nawet wówczas ważnym ogniwem gospodarki rolnej była rodzina chłopska, często rozbudowana w ramach pokrewieństwa. Właściciel ziemi oddając ją chłopom korzystał z renty feudalnej odrobkowej, a później pieniężnej będącej zwykle wysokim quazi podatkiem rolnym. Chłopskie gospodarstwa przez wieki funkcjonowały niejako równolegle do gospodarstw feudalów. Już w XII i XIII wieku przeciętny obszar gospodarstw chłopskich szacowany był na około 15 do 20 hektarów. W kolejnych latach ukształtowała się także nowa klasa chłopca tj. kmiecie. W XIV i XV wieku słowo kmieć oznaczało chłopca z czasem bogatego, który miał własne gospodarstwo rolne o powierzchni co najmniej jednego łana. Kmieć był już bez wątpienia gospodarzem, którego można obecnie uznać za protoplastę właściciela gospodarstwa rodzinnego.

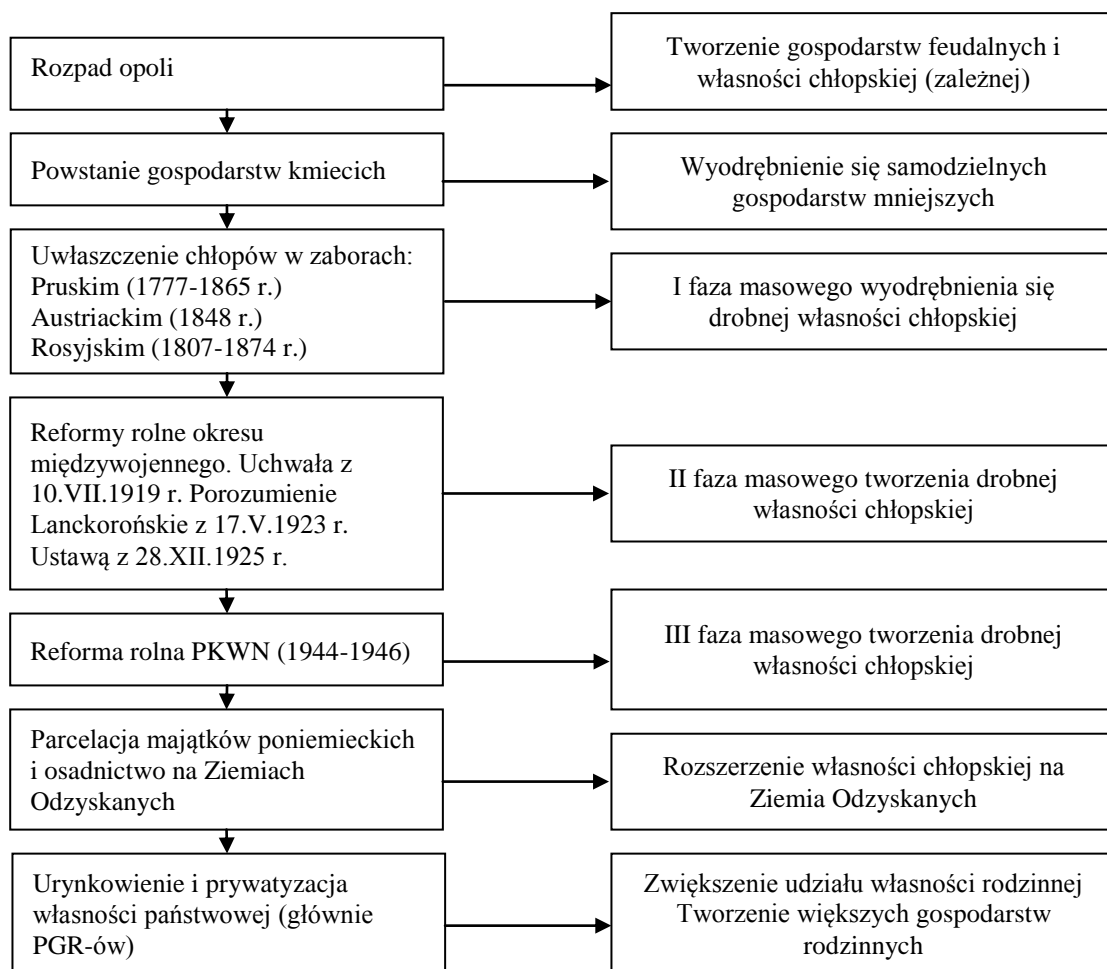
Pierwszym przełomowym okresem w zakresie rozwoju gospodarki chłopskiej na etnicznych Ziemiach Polskich była korozja systemu feudalnego i zniesienie poddaństwa. Przebiegało ono w poszczególnych zaborach wg. autonomicznych rozwiązań prawnych i w różnym zakresie i tempie. W zaborze pruskim już w 1777 r., zniesiono zaostrzone poddaństwo, wprowadzono prawo dziedziczenia ziemi i ochronę sądową włościan, oraz zakaz

ponownego włączania gospodarstw włościńskich do folwarków. Faktyczne uwłaszczanie chłopów trwało, tu jednak najdłużej tj. nawet trzy pokolenia (1807-1865). Wprowadzono jednocześnie ograniczenia w tworzeniu małych gospodarstw tj. poniżej 25 mórg, nakazując chłopom aby wykupili rentę pańszczyźnianą jako opłatę za otrzymaną ziemię.

W zaborze austriackim wszelkie powinności poddańcze zniesiono w 1848 r., a właścicielom ziemi wypłacono odszkodowania w formie rządowych papierów wartościowych. Chłopi odszkodowania te mieli spłacić w formie podatki przez 30 lat.

Tworzenie klasy wolnych chłopów poprzez ich ukształtowanie miało w zaborze rosyjskim charakter wieloetapowy. Trwało ono od 1807 r., do 1874 r., w którym to roku ostatecznie i formalnie zniesiono poddaństwo. Właścicielom ziemi rekompensowano poniesione straty poprzez utworzenie z płaconego przez chłopów podatku rolnego funduszu rekompensaty uwłaszczeniowej.

Rys. 1. Przełomowe okresy powstawania gospodarstw rodzinnych na Ziemiach Polskich

Źródło: Musiał 2019

Drugim przełomowym etapem tworzenia i rozwoju na ziemiach polskich gospodarstw chłopskich – rodzinnych były reformy rolne przeprowadzane w okresie międzywojennym. Spośród trzech formalnie uchwalonych reform dwie wniosły duże zmiany we władaniu ziemią i ustalaniu nowych proporcji pomiędzy własnością wielką i dużą oraz rolnictwem chłopskim. Parcelacje ziemi i tworzenie nowych gospodarstw chłopskich prowadzono wówczas w wielu krajach Europy, lecz w szczególny sposób w krajach Europy Środkowo Wschodniej. Objęła ona Czechosłowację, Rumunię, Besarabię i kraje nadbałtyckie. W Polsce proces ten rozpoczął się w 1919r., „Uchwałą w przedmiocie reformy rolnej” a tzw. ustawy wykonawcze przyjęto w roku 1920 (Ustawa o reformie rolnej). W 1923 uchwalono tzw. Kompromis Lanckoroński, a w 1925 r., druga ustawą o reformie rolnej. Nie wchodząc w niuanse i szczegóły tych ustaw odnośnie warunków parcelacji ziemi i często równolegle prowadzonych prac komasacyjnych, należy stwierdzić że ogólny zakres parcelacji był duży i istotny dla zmian struktury agrarnej. W latach 1914-1938 rozparcelowano ogółem 2654,8 tys. hektarów ziemi i utworzono 153,6 tys. nowych gospodarstw o średniej powierzchni 9,32 ha, a ponad 503 tysiące gospodarstw powiększyło swój areal ziemi o ok. 2,0 ha (dane te różnią się w różnych źródłach), Strużek podaje że w wyniku parcelacji utworzono ogółem 734 tys. nowych gospodarstw, parceli i działek. Nowo tworzone gospodarstwa chłopskie musiały jednak przestrzegać limitów obszarowych. Maksymalny obszar tworzonych nowych gospodarstw nie mógł przekraczać 20 hektarów średniej jakości ziemi i 35 hektarów dla gospodarstw położonych na tzw. kresach oraz w górach (a więc nie tak mało). Wraz z pracami parcelacyjnymi prowadzono także nadmienione już scalanie ziemi (komasacje). Objęły one łącznie ok. 856 tys. gospodarstw, a scalono łącznie ok. 5430 tys. ha ziemi (co jest obecnie godne podziwu).

Kolejnym przełomowym okresem w zakresie rozwoju ilościowego i obszarowego gospodarstw indywidualnych była reforma rolna i akcja osadnicza na Ziemiach Zachodnich i Północnych, przeprowadzana głównie w latach 1944-1946. Do lat 50-tych w trybie reformy rolnej PKWN przekazano chłopom około 2,38 mln hektarów ziemi dla 601 tys. gospodarstw, w tym utworzono ok. 380 tys. nowych gospodarstw. Natomiast w trybie osadnictwa przekazano ogółem ok. 3,89 mln. hektarów ziemi dla ok. 467 tys. gospodarstw osadniczych. Górne granice obszarowe nowo tworzonych gospodarstw wynosiły 10 ha na „ziemiach dawnych” oraz 15 ha na „Ziemiach Odzyskanych” i 20 ha dla gospodarstw hodowlanych. Jednak z powodu braku dyspozycyjnej ziemi średnia powierzchnia nowo utworzonych gospodarstw wyniosła średnia 5,4 ha na dawnych ziemiach polskich i ok. 7,9 ha na Ziemiach Odzyskanych.

Po II wojnie światowej gospodarstwa indywidualne, szczególnie większe były politycznie niepoprawne, a nawet wrogie, a ich właściciele potępiani i postponowani, a nawet traktowani jak przestępcy (tzw. kułacy ukrywający swe plony). Kilka kryzysów politycznych, które zaszły w polityce PRL-u powoli i z oporem doprowadziło do przełomu w podejściu do gospodarstw indywidualnych. Zachodził powolny, a następnie przyspieszony zwrot w polityce rolnej który polegał na zdecydowanym dążeniu do kolektywizacji ziemi w ramach przymusowo tworzonych spółdzielni produkcyjnych, wspieraniu państwowego sektora rolnego i dyskryminacji (wieloaspektowej) gospodarstw rodzinnych. Stan ten trwał z różnym nasileniem, aż do 1989, przy czym po 1956 zaprzestano administracyjnego tworzenia spółdzielni produkcyjnych. Polska na tle sąsiedzkich krajów tzw. socjalistycznych była jednak wyjątkiem w odniesieniu do gospodarowania ziemią i zachowania gospodarstw indywidualnych. Próby osłabiania tego sektora były mało skuteczne, a przywiązanie do ziemi wraz z łagodzeniem polityki gospodarczej państwa względem sektora gospodarki prywatnej spowodowały że w 1989 r., ok. 75% ziemi rolniczej była w rękach rolników indywidualnych.

Warte przypomnienia jest wycofywanie się Państwa z następujących, dotkliwych działań dyskryminujących te gospodarstwa:

- kilkietapowa likwidacja dostaw obowiązkowych;
- zmniejszenie progresji w podatku rolnym;
- zwiększenie dostaw obrotowych środków produkcji;
- umożliwienie kupna ciągników;
- wprowadzanie możliwości kooperacji z sektorem państwowym.

Niemal do końca trwania PRL-u ziemia mogła być transferowana jednokierunkowo tj. z rolnictwa indywidualnego do uspołecznionego. Po 1991 r., „wahadło przesunęło się w drugą stronę” a sektor ziemi Skarbu Państwa zasilił (i zasila) gospodarstwa rodzinne.

Przełom ustrojowy jaki miał miejsce w 1989 r., a w gospodarce, ale także w latach następnych oznaczał powrót do gospodarki rynkowej i likwidację sektora państwowego. Choć sektor ten miał bardzo wiele wad, to jednak składał się ze zróżnicowanych podmiotów, w tym słabych i niewydolnych ale również bardzo dobrych oraz nowoczesnych i produkujących efektywnie i na dużą skalę. Szybka likwidacja tego sektora połączona z wysprzedażą majątku obrotowego miała jednoznacznie charakter ustrojowy i polityczny. Na ogólna powierzchnię ziemi rolniczej w Polsce wynoszącą w 1989 r., 18,8 mln. ha w Państwowych Gospodarstwach Rolnych było 3,48 mln. ha (18,5%), a w Państwowym Funduszu Ziemi ok. 0,8 mln ha (4,3%).

Ziemie te przejęto do Zasobu Własności Rolnej Skarbu Państwa i rozdysponowano w sposób trwały (prywatyzowano), a także stosowano różne formy tymczasowego rozdysponowania (dzierżawa, zarząd, administrowanie). Historia tej prywatyzacji jest złożona, a przepływy ziemi będącej w użytkowaniu zależnym bywały dość skomplikowane. W ciągu minionych 30 lat duża część wydzierżawionej ziemi wielokrotnie zmieniła użytkownika. Jednak do końca 2018 r., sprzedano ogółem ok. 2,7 mln ha ziemi należącej do Skarbu Państwa, a w Zasobie WRSP pozostaje nadal ok. 1,3 mln ha, w tym w dzierżawie 1 mln ha. Prywatyzacja ziemi należącej do sektora państwowego spowodowała pojawienie się nowych grup rolników (i nowych form organizacji gospodarstw). Są to dzierżawcy ziemi SP tworzący gospodarstwa rolne najczęściej roślinne, właściciele kilku lub kilkudziesięciu hektarów ziemi, którzy także dzierżawią znaczące arealy ziemi SP (i powoli ją wykupują), nowi właściciele większych arealów ziemi zakupionych na przetargach tworzących gospodarstwo rodzinne (lub wychodzący poza tę formę gospodarstw).

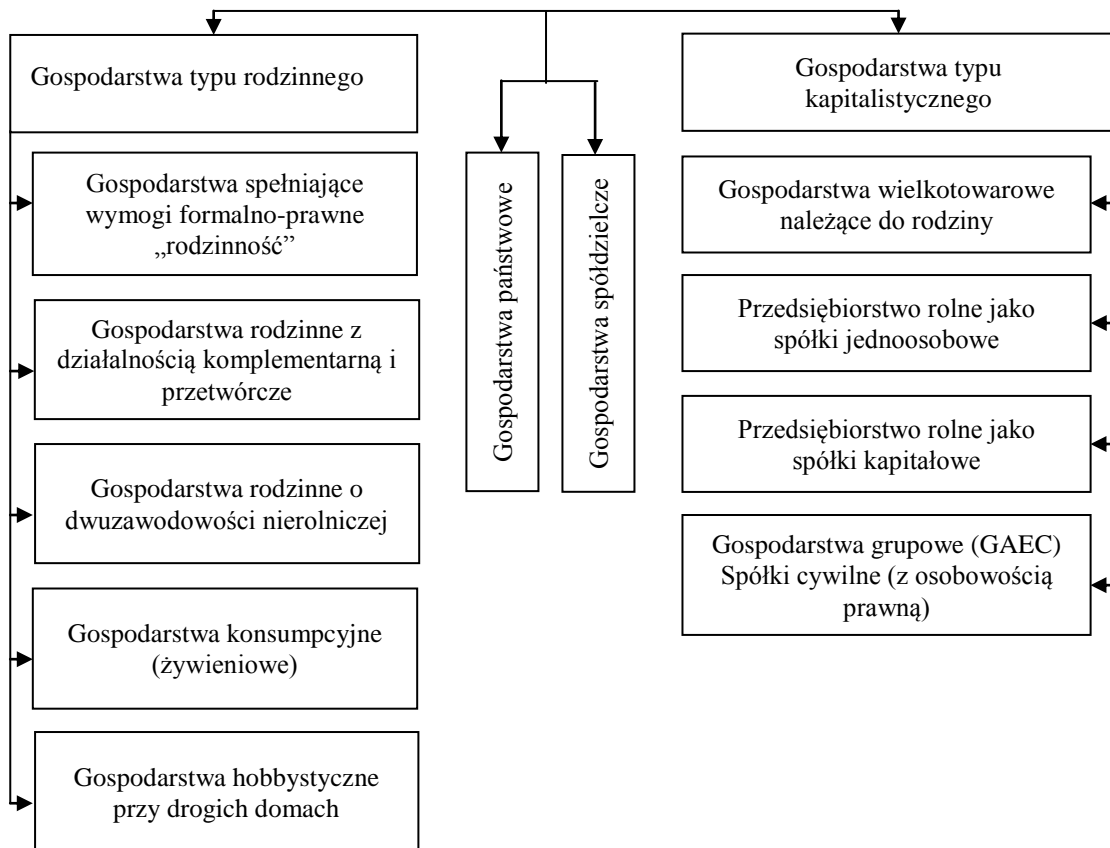
Formy ustrojowe gospodarowania w rolnictwie

Rolnictwo jest tym sektorem gospodarki, w którym zróżnicowanie podmiotów produkcyjnych w świecie w aspekcie ich własności, władania, wielkości i sposobu zarządzania profilu, poziomu i asortymentu produkcji jest w porównaniu z innymi branżami zapewne wyjątkowo duże. Zróżnicowanie to w organizacji gospodarstw wynika z uwarunkowań gospodarczych, cywilizacyjnych, historycznych (kraje postkolonialne i kolonialne), poziomu rozwoju gospodarczego danego kraju, ale także formy ustrojowej, stanowionego prawa (i kultury prawa), przynależności do organizacji ponadnarodowych i bloków gospodarczych. Obecnie bardzo ważne jest uwarunkowanie opisujące czy rolnictwo (i gospodarka żywnościowa) uczestniczy w globalnym obrocie towarowym, lub czy rolnictwo danego kraju jest częścią autarkicznej gospodarki. Są również w tym zakresie różnorodne rozwiązania pośrednie i modyfikacje. Odnosząc się chociażby syntetycznie do problemów form ustrojowych rolnictwa Krajów Zachodu można wyodrębnić następujące jego formy organizacyjno-prawne.

Kluczową formą ustrojową dla naszych rozważań są gospodarstwa rodzinne. Mają one w poszczególnych krajach różne, ale z reguły szerokie spektrum wielkości obszarowej i ekonomicznej. Ich klasyfikacja formalna jest również kwestią regulacji krajowych (i nie tylko). Mieszczą się tu zarówno drobne gospodarstwa rolnicze i ogrodnicze jak również mniejsze majątki ziemskie rodowe np. w Austrii czy Niemczech. Z litery prawa gospodarstwa rodzinne są preferowaną formą władania ziemią na obszarze Unii Europejskiej. Są niejako

zawieszane w środku pomiędzy małymi (lub bardzo małymi) gospodarstwami chłopskimi, także rodzinnymi, które są (lub stają się być) poza zainteresowaniem WPR, a dużymi gospodarstwami, które formalnie traktowane są już jako nierodzinne (kapitalistyczne). Rodzinne gospodarstwa korzystają z pełni prawa i przywilejów WPR, a ich wielkość obszarowa i ekonomiczna ulega systematycznemu powiększaniu.

Rys. 2. Główne formy i typy ustrojowe gospodarstw w rolnictwie Europy

Źródło: Musiał 2019

Podmioty rolne rodzinne, gdy swój potencjał bezpośrednio lub pośrednio wykorzystują poza rolnictwem ale na działalność uznaną jako związaną z rolnictwem można nazwać gospodarstwami komplementarnymi. Jako działania komplementarne dla rolnictwa w UE uznaje się:

- prace związane z ochroną środowiska i kształtowaniem krajobrazu;
- rzemiosło związane z rolnictwem i przetwórstwem;
- usługi rolnicze;
- turystykę wiejską i agroturystykę;
- gospodarkę leśną i przetwórstwo drewna.

Nadal duży jest udział na obszarach wiejskich gospodarstw typowo dwuzawodowych, przy czym drugi zawód nie jest związany z rolnictwem lecz stanowi istotne, a nawet główne źródło dochodów rodzin rolniczych. Gospodarstwa te odgrywają w wielu krajach ważną rolę w zakresie podtrzymania zagospodarowania rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Często uważane są jednak za „hamulcowe” w zakresie przemian agrarnych, zwłaszcza odnośnie spowalniania przepływu ziemi rolniczej. Mają jednocześnie bardzo zróżnicowane powiązania z rynkiem, co wynika z asortymentu produkcji (podstawowych produktów rolnych np. zbóż, rzepaku, ziemniaka czy produkcja warzyw i owoców). Mała skala produkcji stwarza jednak dla nich kiepską perspektywę trwałości i podtrzymania bytu. Nastawione na produkcję owoców i warzyw np.: jabłek, oliwek, pomarańczy czy winogron mogą nadal stanowić cenny komercyjny komponent struktur rolnych.

Gospodarstwa konsumpcyjne (żywieniowe) to małe podmioty rolne, które ze względów formalnych nie korzystają w ogóle lub korzystają w ograniczony sposób z przywilejów WPR. Są to często także recesywne gospodarstwa dwuzawodowe (np. emerytów), które kontynuują produkcję głównie lub wyłącznie na potrzeby gospodarstw domowych, rodzinnych lub najbliższego otoczenia.

Gospodarstwa hobbystyczne to w bogatych krajach UE typ gospodarstw rodzinnych, który wykazuje duże zróżnicowanie wewnętrzne i najczęściej kojarzone są z właścicielami pracującymi w wolnych zawodach (prawnicy, lekarze, architekci). Są to zarówno większe gospodarstwa w których np. hoduje się daniele, jak też weekendowe, w których utrzymuje się konie, perlice, pawie itp., które obsługują odpłatnie sąsiedzi. Mieszczą się tu również typowo rekreacyjne działki rolne o zmarginalizowanej działalności produkcyjnej.

Gospodarstwo typu kapitalistycznego różnicowane są głównie wg. form własności, wielkości i zarządzania. Są to wielkoobszarowe rodzinne, dziedziczone lub nabyte gospodarstwa oparte o najemną siłę roboczą, a bywa że i najemne kierownictwo. Mogą one mieć w niektórych krajach charakter spółek jednoosobowych. Ich istotą jest wyłączenie z ogólnej puli majątku części, która można nazwać socjalną tj. domu (pałacu) ogrodu (parku), samochodów itp. od części komercyjnej tj. budynków gospodarczych i pól uprawnych. Ta druga część ma status firmy i jest rejestrowana formalnie np. jako spółka jednoosobowa. Łatwiej wówczas można uczestniczyć w grze rynkowej, wystawić swój kapitał pod zastaw bankowy czy wchodzić do spółek nie zagrażając prawnie bezpieczeństwu domostwa.

W wielu krajach, zwłaszcza południa Europy wiodącą, a nawet dominującą rolnie w dostawach warzyw i owoców do dużych sieci dystrybucji mają duże spółki rolne kapitałowe.

Dysponując wielkimi obszarami ziemi rolniczej i najemną, taną siłą roboczą są w stanie produkować masowo i konkurencyjnie, często niszcząc mniejszych regionalnych wytwórców.

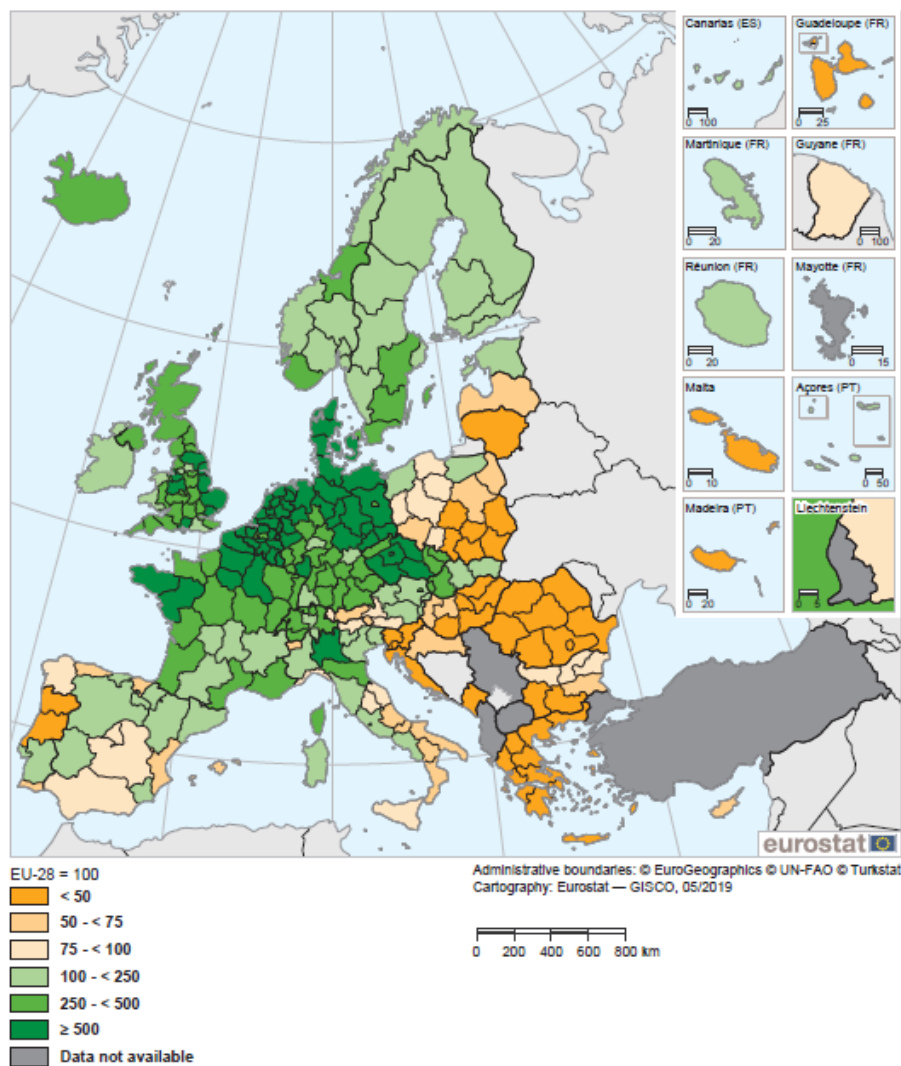
Przed laty, głównie we Francji (ale analogicznie można doszukać się także w innych krajach Europy) powstały grupowe gospodarstwa rolne (gospodarstwa zespołowe). Choć ich genezę stanowią gospodarstwa rodzinne, z racji dużej skali produkcji mogą obecnie być podmiotami typowo kapitalistycznymi. Niegdyś spółki rodzinne, o podzielonych pomiędzy członków rodziny zadaniach i odpowiedzialności obecnie przekształciły się zwykle w duże gospodarstwa zbożowe czy ekologiczne. Stanowiły one także pierwowzór dla tworzenia grup producenckich i marketingowych.

Ponadto we wszystkich (zapewne) krajach Europy (także UE) funkcjonuje bardzo wąski sektor gospodarstw państwowych, zarządzanych przez agencje powiernictwa ziemskiego lub podmioty skarbu państwa. Są to gospodarstwa szkolne (szkół państwowych), uczelnie wyższych, zakłady doświadczalne, stacje hodowli roślin i zwierząt, itp. Także z niektórych krajach funkcjonują zanikowe formy spółdzielczego gospodarowania w rolnictwie (tworzone na wzór kołchozów). Ich znaczenie jest coraz to mniejsze. Nie powinny one być mylone jednak z dużym i w wielu krajach silnym sektorem spółdzielczym operującym w obszarze zaopatrzenia rolników w środki produkcji, zbycie i przetwórstwie produktów rolnych, bankowość, a nawet w gastronomii i hotelarstwie.

Struktury agrarne krajów Unii Europejskiej

Na obszarze Unii Europejskiej funkcjonuje około 10,5 mln (choć obecnie jest to już zapewne poniżej 10 mln) gospodarstw rolnych. Jednak struktura rolnictwa w poszczególnych krajach jest wysoce zróżnicowana, stąd też różnice w ich liczebności (co jest także warunkowane wielkością poszczególnych krajów) są bardzo duże. Aż 56% gospodarstw znajduje się w trzech krajach UE tj. w Rumunii (32,7%), Polsce (13,5%) i we Włoszech (10,9%). Kolejne miejsce zajmują w tej statystyce Hiszpania 9,0% i Grecja 6,5%. Dużo gospodarstw oznacza także dużo małych gospodarstw. Aż ok. 65% gospodarstw (ok. 4 miliony) położonych na obszarze UE zalicza się do bardzo małych SO <2000 Euro i małych (2000-8000 SO Euro). Te 4 miliony gospodarstw odpowiadają za 1% całkowitej produkcji w UE, choć statystyka ta wydaje się niedoszacowywać produkcji prowadzonej na tzw. potrzeby własne. Aż trzy czwarte tych gospodarstw samodzielnie konsumuje ponad połowę produkcji końcowej.

Mapka 2. Średnia wielkość ekonomiczna gospodarstw UE-28

Źródło:

Średnia wielkość gospodarstwa w UE wynosi ok. 35 tys. Euro SO. W 43 regionach UE średnia wielkość gospodarstw jest jednak niższa niż połowa średniej UE 28, a ich najwyższa kumulacja jest w Grecji, Rumunii, Słowenii, ale także w Polsce i na Węgrzech, Portugalii, Bułgarii, Litwie i Malcie. Na drugim biegunie oceny wielkości ekonomicznej gospodarstw są 64 regiony, w których średnia wartość SO jest co najmniej pięciokrotnie wyższa niż średnia UE – 18 i wynosi powyżej 174 tys. Euro. Regiony te położone są w Niemczech (byłe NRD) w krajach Beneluksu, Wielkiej Brytanii, Francji i Czechach. Regionem o szczególnie dużych pod względem ekonomicznym gospodarstwach, które osiągnęły standardową produkcję na poziomie 20-krotności średniej dla UE tj. ponad 680,7 tys. Euro jest Zuid-Holand.

Istota gospodarstw rodzinnych, ich cech i definiowanie

W literaturze rolniczo-ekonomicznej można spotkać bardzo dużo definicji gospodarstw rodzinnych. Według Puślickiego na świecie w badaniach FAO stosuje się 36 definicji tych gospodarstw w tym 10 opracowanych na potrzeby badań naukowych oraz 10 formalnych definicji opracowanych dla potrzeb polityki rolnej.

Polscy ekonomiści rolni zwracają uwagę na następujące cechy wyróżniające tą grupę gospodarstw przy jej definiowaniu:

- czynniki produkcji należą do właściciela;
- pełni on funkcje kierownicze i wykonawcze;
- praca w gospodarstwie ma głównie charakter rodzinny;
- zarządzanie i kapitał przekazywany jest pokoleniowo;
- wynikiem gospodarowania jest dochód.

Geneza powstania współczesnych gospodarstw rodzinnych jest różna i specyficzna w poszczególnych krajach. Współcześnie za twórców idei gospodarstw rodzinnych uważa się Francuzów, ale także Niemców i Duńczyków, którzy przez pokolenia hołdowali i rozwijali rodzinne gospodarstwa rolne będące podstawą bezpieczeństwa żywnościowego na czas pokoju, ale i wojen. Zapisy dotyczące obszaru „Rolnictwo” zawarte w Traktacie Rzymskim z 1957 (art. 39) również dotyczą głównie gospodarstw rodzinnych. Widziano w nich wówczas podmioty, które przez postęp techniczny i racjonalizację produkcji szybko podniosą produktywność rolnictwa, ustabilizują rynek żywności, sprawią że żywność będzie dostępna po umiarkowanych cenach (nie koniecznie tania). Za te działania i świadczenia gospodarstwa te uzyskały polityczne zapewnienie dbałości Wspólnoty (i państw) aby ludność rolnicza miała zapewniony godziwy poziom życia. W dyrektywach 159 i 160 (z 1972r) odniesiono się do istoty gospodarstw rodzinnych jako podmiotów znajdujących się pod szczególną obserwacją i ochroną w ramach rozbudowującej się WPR. Gospodarstwo rodzinne powinny wówczas spełniać wiele warunków aby uzyskać taki status. Były to jednak głównie zapisy o charakterze politycznym, a nie prawnym. Nadmieniono także o potrzebie i warunkach modernizacji gospodarstw rodzinnych. Treści zawarte w tej dyrektywie (159/72) wydają się być nadal bardzo aktualne i stanowić *credo* wspierania przebudowy rolnictwa. W dyrektywie tej wskazano na potrzebę poprawy dochodów w rolnictwie, jak również warunków pracy i produkcji rolnej. W tym celu Wspólnota wprowadza selektywny system zachęt dla gospodarstw rozwojowych. Gospodarstwa rozwojowe powinny spełniać następujące warunki:

- działalność rolnicza jest podstawą dla „głowy rodziny”

- rolnik posiada odpowiednie przygotowanie zawodowe;
- w gospodarstwie prowadzona jest rachunkowość;
- gospodarstwo ma sporządzony plan rozwoju.

Dla rolników niespełniających tych wymogów (i gospodarstw recesywnych), mających problemy dochodowe i bytowe przygotowano system osłony, ale nie w ramach WPR lecz osłony socjalnej. Jednocześnie wskazano, że rolnicy (i gospodarstwa) mające odpowiednie zasoby majątkowe, umiejętności i motywacje powinni być wspierani ekonomicznie. To oni tworzą bazę żywnościową krajów i społeczeństw Wspólnoty. Wspólnota to jednak obszar gospodarki rynkowej.

Definiowanie gospodarstw rodzinnych stanowi odrębny element ekonomii normatywnej. W badaniach prowadzonych przez FAO wyróżniono aż 36 definicji tych gospodarstw.

W tej liczbie wyróżniono 10 definicji sformułowanych dla celów badawczych, 10 formalno-prawnych, rządowych, 13 jako materiały dyskusyjne formułowane przez naukę i organizacje pozarządowe. 23 definicje funkcjonują w krajach rozwijających się a 10 w krajach rozwiniętych. Przykładowe definicje

- Kryterium wg FAO
 - ograniczony dostęp do ziemi i kapitału
 - praca członków rodziny i rodzinne zarządzanie
 - główne źródła dochodów z działalności rolniczej, leśnej, rybołówstwa i akwakultury
- Gasson i Emrington (1993) definiuje gospodarstwo rodzinne biorąc pod uwagę 6 kryteriów
 - praca członków rodziny, w tym zarządzającego
 - jedność własności (władania) gospodarstwa z zarządzaniem
 - jedność pracy i miejsca zamieszkania
 - rodzinne powiązania zarządzającego i współpracowników
 - generacyjne powiązanie gospodarstwa
 - wszyscy członkowie rodziny wnoszą (tworzą) kapitał gospodarstwa

Djurfeld (1996) definiuje gospodarstwo rodzinne jako podmioty o trzech wspólnych jednostkach funkcjonalnych:

- produkcyjnej- gospodarstwo rolne
- konsumpcyjnej- gospodarstwo domowe

- jednostką pokrewieństwa- rodzinne
- W USA większość gospodarstw (ponad 80%) zaliczana jest do rodzinnych. Są one zwykle własnością rodziny i przez nią zarządzane. Są to jednak zarówno podmioty jednoosobowe, korporacje rodzinne i spółki rodzinne. Dzielą się one na dwie grupy (sprzedaż do 250 tys. USD i powyżej) i osiem typów. Ponadto wyróżnia się gospodarstwa duże do 500 tys. USD i bardzo duże powyżej 500 tys. USD.
- W UE stosuje się także różne klasyfikacje i podziały wielkości gospodarstw w tym małych
 - zasobów siły roboczej- do 0,5 AWU
 - zasobów ziemi (do 1 ha, 2 ha, 5 ha)
 - wartości produkcji sprzedanej (standardowej produkcji SO)

W ramach FADN wyróżnia się minimalne górne pogi obszarowe dla gospodarstw małych, które przykładowo wynoszą (w SO) w Bułgarii 2 tys. Euro, w Polsce 4 tys. Euro, Słowacji 15 tys. Francji i Niemczech 25 tys. Euro.

W Polsce na nowo gospodarstwa rodzinne stały się pierwszo planowym graczem w polityce rolnej po wprowadzaniu w Konstytucje RP (w 1997r) w art. 23 zapisu że „podstawą ustroju rolnego państwa jest rodzinne gospodarstwo rolne”. Znalazł on swe rozwinięcie w Ustawie o kształtowaniu ustroju rolnego (z 11 kwietnia 2003r.) w której zapisano „Za rolnika indywidualnego uważa się osobę fizyczną będącą właścicielem lub dzierżawcą nieruchomości rolnych o obszarze nie mniejszym niż 1 ha i o łącznej powierzchni użytków rolnych nie większej niż 300 ha”. Zmieniło to powoli rzeczywistość gospodarczą, a integracja Polski ze strukturami gospodarczymi Unii Europejskiej i otwarcie na gospodarkę globalną istotnie i w przyspieszonym tempie zmieniły wieś i rolnictwo. Zmieniające się regulacje dotyczące transferów środków UE powoli lecz skutecznie eliminują jednak najmniejsze gospodarstwo rodzinne tj. głównie socjalne z niektórych form wsparcia w ramach II filaru WPR (PROW) dotyczy to m.in.:

- korzystania z wsparcia dla młodego rolnika;
- inwestycje w gospodarstwach rolnych;
- zalesianie.

Co jest więc atutem gospodarstw rodzinnych – tu ciągle trwa dyskusja, a oponentów ich istnienia, a zwłaszcza wspierania mniejszych gospodarstw jest ciągle bardzo dużo. Już w literaturze okresu międzywojennego powstawały eseje naukowe zarówno krytykujące jak i chwalebne drobne własności ziemskie. Polemiki te dotyczyły zarówno społecznych aspektów

istnienia drobnej własności ziemskiej tj. gospodarstw rodzinnych jak też stosowanych w nich technologii produkcji (zwykle zacofanych). Zwracano uwagę na ich szczególnie duże znaczenie w zakresie łagodzenia problemu bezrobocia i ich odporności na kryzysy ekonomiczne. Bujak F., zwracał także uwagę na ważną kwestię, że są one „bazą żywotnych i twórczych sił społecznych” .

Tabela 1. Pochwała i krytyka drobnej własności ziemskiej w okresie międzywojennym (gospodarstw rodzinnych)

Pochwała	Krytyka
<ul style="list-style-type: none"> – rolnik ma świadomość pracy dla siebie, – pielęgnacja zwierząt jest lepsza, – lepiej są prowadzone działalności pracochłonne w tym ogrodnicze, – są bardziej odporne na sytuacje kryzysowe, – mają większe możliwości harmonizacji pracy człowieka z procesami biologicznymi, – ratują przed bezrobociem, – są bazą żywotnych i twórczych sił społecznych 	<ul style="list-style-type: none"> – są ostoją zacofania technologicznego i ciemnoty, – mogą być samowystarczalne, ale nie intensywne, – są na niskim poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, – nie są sprawnie zarządzane, – są przeszkodą w rozwoju gospodarczym rolnictwa, – są słabo powiązane z rynkiem, – za sprzedaż małej partii produktów uzyskują niższą cenę, – są słabe ekonomicznie i nie są w stanie wprowadzać postępu

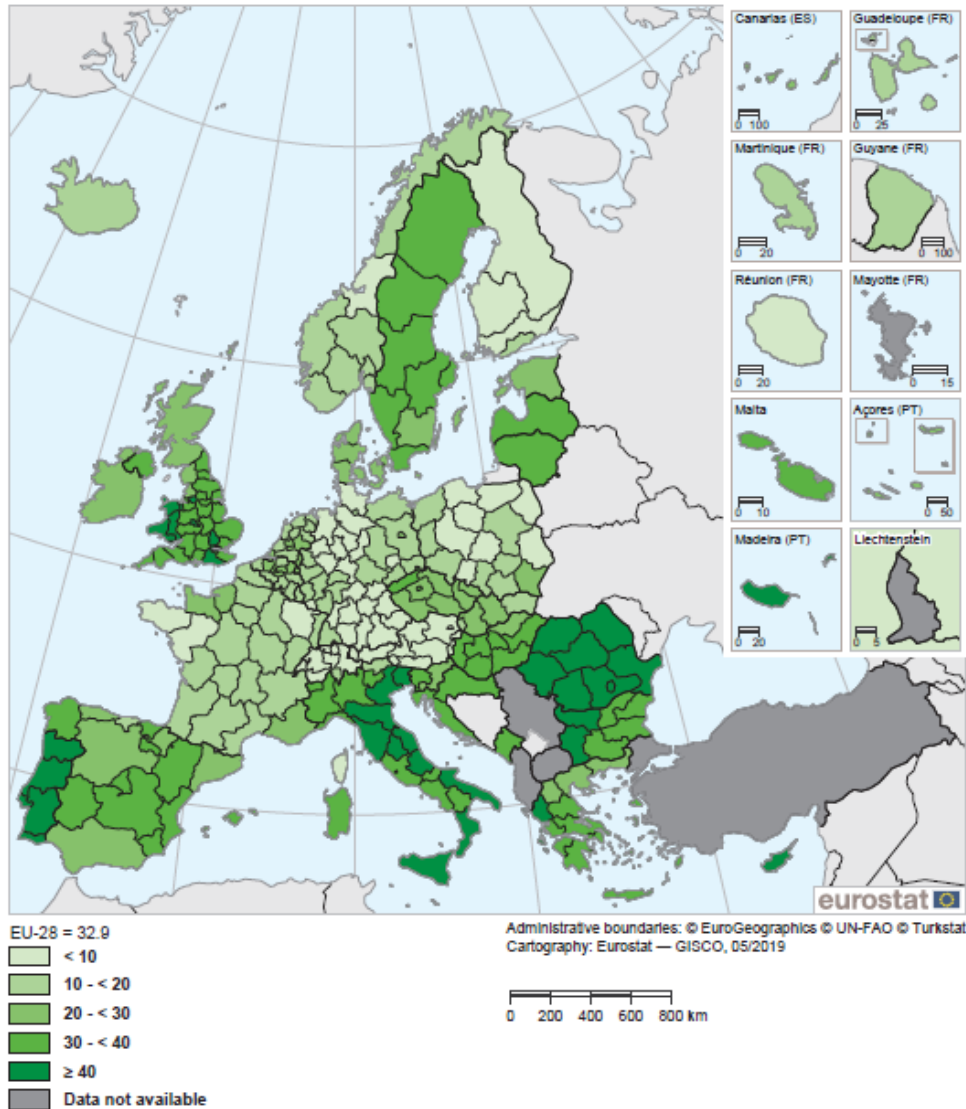
Źródło: Ziętara, i opracowanie własne 2020 r.

Nieco podobne argumenty można także odnaleźć we współczesnej literaturze ekonomicznej. Także powtarzają się argumenty te, że gospodarstwa rodzinne pozwalają na „jedność działania myśli i ręki”. Podkreśla się również ich znaczącą odporność na kryzysy ekonomiczne oraz klęski przejściowe. Wówczas łatwiej i skuteczniej obniżają swoje potrzeby w sytuacji załamania przychodów. Także bardzo liczne są wskazania dotyczące słabości i zagrożeń tkwiących w tej formie organizacji produkcji.

W gospodarce zglobalizowanej i rozwiniętej następują duże i szybko postępujące procesy zmian. Musi się do nich dostosować także rolnictwo, w tym gospodarstwa rodzinne. Zmiany te powodują z reguły zmniejszenie opłacalności jednostkowej produkcji, co zmusza rolników do zwiększania jej skali poprzez zwiększenie intensywności gospodarstw i produkcji lub/i wielkości obszarowej. Gospodarstwo rodzinne z racji ich relatywnie mniejszych rozmiarów (wielkości) z reguły nie są w stanie racjonalnie wykorzystać nowoczesnych i wydajnych, ale drogich technicznych środków produkcji. Także funkcjonując autonomicznie z reguły nie są w stanie sprostać wymogom przetwórstwa i handlu w zakresie wielkości partii produktów finalnych (i ich jakości). Z racji rozwoju społeczno-ekonomicznego i socjalnego oraz ogólnej poprawy warunków życia społeczeństw Europy gospodarstwa rodzinne narażone są także na różne zagrożenia społeczne. Poza sytuacjami losowymi (choroby, zgon) rolnika, coraz to częściej, nawet relatywnie większe i zasobne

gospodarstwa rodzinne mają zagrożoną ciągłość istnienia. Wynika to m.in. (a przyczyn jest tu bardzo dużo), z niedoboru młodych kobiet chętnych zostać żoną rolnika i uczestniczyć w pracach w gospodarstwie.

Mapka 1. Udział rolników-kierowników gospodarstw w wieku powyżej 65 lat (w %)

Źródło:

Zmniejszanie się liczebności dzieci w rodzinach rolniczych stanowi także zagrożenie dla ich bytu. Rodziny bogatych rolników, ambitnych i przedsiębiorczych zwykle zwracają dużą uwagę na kształcenie dzieci i to w zawodach uważanych za elitarne np. medycznych, prawniczych czy artystycznych. Z reguły ponoszą jednak konsekwencje braku następcy, co stać się może zagrożeniem spójności majątku i bytu gospodarstwa, a nawet tragedią osobistą. Dużym problemem zdecydowanej większości krajów UE jest starzenie się rolników-kierowników gospodarstw rodzinnych. Często nie są to faktycznie właściciele gospodarstw, ale posiadacze ziemi, dzierżawcy, użytkownicy. Na ogólną liczbę 10,5 mln gospodarstw w

UE-28 tylko ok 1,1 mln (tj. 10,6%) rolników jest w wieku poniżej 40 lat, a tylko w kilku kolejnych wskaźnik ten jest lepszy w tym w Polsce (8 regionów) i Austrii (6 regionów). Natomiast około 58% gospodarstw prowadzona jest przez rolników w wieku powyżej 55 lat, a ponad 30% z nich ma 65 lat i więcej.

Najwięcej „starych” rolników nadal gospodaruje w kilku regionach Portugalii, we Włoszech (10 regionów), Rumunii (w całym kraju). Starsi rolnicy zwykle gospodarują w najmniejszych gospodarstwach i produkują głównie na potrzeby gospodarstwa domowego. Z kolei najmniej „starych” rolników prowadzi produkcję rolną w części regionów Austrii, Niemczech i Polski (8 regionów).

Oczekiwane kierunki rozwoju gospodarstw rodzinnych - rekapitulacja

Z racji dużego zróżnicowania gospodarstw, które instytucjonalnie określono jako rodzinne i to zarówno w odniesieniu do ich wielkości, profilu produkcji, zasobów majątkowych czy też kreowanych dochodów trudno jest o jednoznaczne „przepisy” na ich „dobrą przyszłość” i „pomyślną perspektywę rozwoju”. Funkcjonując na rynku muszą poddawać się jego prawidłowości i wieloaspektowo konkurować, w tym zwłaszcza o ziemi, ale także a może głównie o rynki. Ekonomia zmusza te gospodarstwa do zwiększania skali produkcji, a więc zwiększania areału ziemi poprzez dzierżawę (co jest łatwiejsze ale niesie liczne zagrożenia) lub poprzez kupno ziemi oraz inwestowania w środki produkcji. Zakup ziemi to sposób, który polega nieco przesadzając na kanibalizacji gospodarstw mniejszych, słabszych, gorzej zarządzanych, niedostosowanych itp. Badania prowadzone m.in. na Uniwersytecie Rolniczym w Krakowie wskazują że gospodarstw rozwojowych w poszczególnych gminach na południu kraju jest 10-15%, a bywa że 5%. Natomiast gospodarstw upadających i degresywnych jest 20-30%, a gospodarstw nierozwojowych 50-70%. Różnice regionalne w tym względzie są bardzo duże, ale widoczne są tu zagrożenia związane z przyspieszaniem procesu przemian agrarnych. Stwarza to jednocześnie szanse dla gospodarstw rodzinnych rozwojowych.

O ile duże i większe gospodarstwa rodzinne mogą funkcjonować prowadząc tylko towarową produkcję roślinną np. zbóż, kukurydzy, rzepaku czy roślin okopowych, o tyle gospodarstwa mniejsze mające 20-30 ha stają już na krawędzi braku opłacalności (i zbyt niskich dochodów dyspozycyjnych). Dla nich rozwiązaniem poprawiającym opłacalność gospodarstwa jest zwykle prowadzenie także produkcji zwierzęcej, a więc przetwórczej, która we względnie stabilnych warunkach ekonomicznych powinna istotnie zwiększać ich dochód z gospodarstwa. Ostatnie lata pokazują że te ogólne zasady ekonomiki straciły na aktualności.

Także ta grupa gospodarstw powinna ograniczać sprzedaż płodów rolnych w formie surowej. W miarę możliwości powinny one starać się wchodzić w lokalne łańcuchy dostaw oraz w sformalizowaną współpracę z lokalnym przetwórstwem. Czym mniejsze gospodarstwo rodzinne tym bardziej narażone jest na różnorodne zagrożenia tkwiące w jego strukturze organizacyjnej, ale przede wszystkim w rynku. Jednym z rozwiązań, które w Polsce nadal jest mało popularne, choć jest powszechne w sektorze żywnościowym wielu krajów UE jest ich wzajemna współpraca (kooperacja pozioma). Dotyczyć ona zapewne powinna:

- zaopatrzenia w obrotowe środki produkcji rolnej;
- wspólnego użytkowania specjalistycznych maszyn i ciągników (zespoły maszynowe);
- kolekcjonowania produkcji finalnej i przygotowywanie większych ich partii;
- wzajemnego wspierania się poprzez zrzeszanie się w organizacje syndykalne i ciągle doszkalanie się zawodowe.

Konieczny przełom w współpracy powinien także mieć charakter kooperacji pionowej tj. wiązania się organizacyjnego, ekonomicznego, ale także kapitałowego, z raczej mniejszym (ale nie koniecznie) przemysłem przetwórczym. Zdecydowanie większą rolę w rozwoju tych gospodarstw powinna odegrać usankcjonowana formalnie (i być może inaczej umocowana prawnie) dzierżawa ziemi. To dzierżawa szacuje się jest formą użytkowania odpowiedzialną za ok. 90 % transferu ziemi rolniczej. Długotrwała dzierżawa nie powinna jednak stwarzać zagrożenia dla właściciela ziemi w formie jej przejścia przez dzierżawcę (zasiedzenia) i dla użytkownika, który jest często „okradany” przez właściciela z transferu środków pochodzących z UE.

Gospodarstwa rodzinne aby przetrwały i rozwijały się muszą wzorem krajów bogatszych bardziej otworzyć się na nadmienione już różne formy wzajemnej współpracy. Pierwszym krokiem jest tu budowa kapitału społecznego, wzajemnego zaufania, poszanowania i lojalności. Kroki następne to różne formy kooperacji i współpracy, w tym poziomej, wspólne wchodzenie w łańcuchy zaopatrzenia i zbytu czy zespołowe formy użytkowania nowoczesnych i drogich technicznych środków produkcji.

Propozycji poprawy bytu gospodarstw rodzinnych (ale nie wszystkich) może być bardzo wiele i zapewne stanowić to będzie przedmiot dyskusji na konferencji. Codziennie—ujmując statystycznie—około tysiąc gospodarstw rodzinnych w Europie „umiera”, a niewiele powstaje nowych. *Panta rhei* – wszystko płynie, zmienia się. Przedsiębiorczy, pracowici, wykształceni i zdrowi rolnicy odnajdą się w nowej rzeczywistości, jako właściciele lub użytkownicy ziemi i rozwijającego się znaczącego

kapitału. Będą oni osiągać godziwe dochody „u siebie” i być często obiektem zazdrości ludzi „zniewolonych” pracujących bezalternatywnie u kogoś „na jakimś etacie” i słabo wynagradzanych.

Literatura

Musiał W., 2019. Zależne władanie ziemią – wybrane aspekty ekonomiczne. Wydawnictwo Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie.

Musiał W., Drygas M., 2013. Dylematy procesu delimitacji drobnych gospodarstw rolnych. *Wieś i Rolnictwo* nr. 2(159).

Poczta W., Rowiński J., (red. Nauk) 2019. Struktury polskiego rolnictwa na tle Unii Europejskiej. CeDeWu, PTE EFRWP, Warszawa.

Puślecki D., 2016. Prawne pojęcie gospodarstwa rodzinnego. *Roczniki Naukowe SERiA zeszyt XVIII*,

Wojewodziec T., 2017. Procesy dywestycji i dezagraryzacji w rolnictwie o rozdrobnionej strukturze agrarnej *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rolniczego w Krakowie, Seria Rozprawy* nr 412.

Ziętara W., 2018. Gospodarstwo rodzinne w Polsce, stan i kierunki. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych* nr. 4.

Prof. Walenty Poczta

Wyzwania globalizacji a rozwój i konkurencyjność gospodarstw rodzinnych w Polsce

GLOBALIZACJA

Globalizacja to *charakterystyczne i dominujące w końcu XX i na początku XXI w. tendencje w światowej ekonomii, polityce, demografii, życiu społecznym i kulturze, polegające na rozprzestrzenianiu się analogicznych zjawisk, niezależnie od kontekstu geograficznego i stopnia gospodarczego zaawansowania danego regionu.* (Encyklopedia PWN).

Globalizację jako proces, można opisać za pomocą następujących charakterystycznych cech (Dach 2009) :

- przełamywanie granic państwowych w sferze działań społecznych, politycznych i gospodarczych,
- integrowanie (scalanie gospodarek na różnych poziomach przez ścisłe łączenie funkcjonowania rozproszonych po całym świecie podmiotów, w ramach powiązań kooperacyjnych, handlowych, inwestycyjno-produkcyjnych),
- wielopoziomowość (skala świata, sektora, różnych rynków itp.),
- możliwość koordynacji międzynarodowych systemów,
- silny związek między postępem nauki, techniki i organizacji,
- kompresja czasu i przestrzeni (poprzez rozwój środków masowego przekazu),
- narastanie zjawiska migrującej ludności i wymykanie się go spod kontroli państw narodowych,
- złożoność i wielowątkowość (globalizacja rynków pieniężnych i kapitałowych, globalizacja przedsiębiorstw, technologii, rynków pracy, globalizacja stylów życia i modeli konsumpcji, globalny problem dotyczący ekologii itp.).

Globalizacja gospodarki obejmuje *procesy organizowania i prowadzenia produkcji, wymiany i przepływów kapitału w skali światowej oraz traktowania przez podmioty gospodarcze całości globu jako jednego rynku* (Winiarski 2006). G. Kołodko (2010) wskazuje, że *globalizacja to historyczny i spontaniczny proces liberalizacji i postępującej wraz z nią integracji ... rynków towarów i kapitału i z opóźnieniem oraz na mniejszą skalę - siły roboczej oraz technologii w jeden współzależny rynek światowy.* Autor ten wymienia trzy kluczowe atrybuty globalizacji: **liberalizacja, integracja i współzależność** oraz dwie cechy procesu globalizacji: **historyczność i spontaniczność.**

Winiarski (2006) wskazuje, że czynnikami warunkującymi rozwój procesu globalizacji gospodarki są:

- rozwój technicznych środków komunikacji;
- liberalizacja handlu międzynarodowego;
- redukcja barier przepływu towarów i kapitału.

Ponadto do czynników sprzyjających opisywanemu zjawisku zalicza się korzystne warunki polityczne oraz tworzenie ładu instytucjonalnego w formie działalności takich organizacji jak np. Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Grupa Banku Światowego, czy Światowa Organizacja Handlu (Winiarski 2006).

Istotą kwestią pozostaje rola regionalnych ugrupowań integracyjnych (np. Unii Europejskiej) w procesie globalizacji. Relacje między globalizacją a integracją regionalną można ujmować z dwóch odmiennych punktów widzenia (Milczarek 2004), a mianowicie:

1. Integracja regionalna może sprzyjać globalizacji, być uważana za swego rodzaju etap czy stan przejściowy w dalszym rozpowszechnianiu się globalizacji. Integracja staje się wówczas konstytutywną cechą globalizacji (Kołodko 2010),

ale też

2. Integracja regionalna może być traktowana jako forma obrony i przeciwstawienia się procesom globalizacji (Milczarek 2004).

Na ten drugi aspekt integracji regionalnej w kontekście rolnictwa zwraca uwagę G. Kołodko pisząc ... *Globalizacja jest niekompletna i z tej przyczyny, że daleko w tyle z liberalizacją pozostaje sektor rolny. Jest on nadal sownie subsydiowany w najbogatszych krajach, a ponadto poziom protekcji na rynkach rolnych przekracza przeciętny poziom taryf a nadto często stosowane są środki poza- i parataryfowe.*

Ostatnie lata przynoszą nasilenie zarówno globalizacji, jak i integracji regionalnej. Są to procesy oraz zjawiska nie wykluczające się, ale raczej uzupełniające. Globalizacja pozostaje domeną aktywności gospodarczej takich wielkich podmiotów jak korporacje transnarodowe. Natomiast regionalizm, przejawiający się głównie zjawiskami nasilającej się integracji międzynarodowej, stymulowany jest przede wszystkim inicjatywami państw. Za pomocą różnych środków, m.in. interwencjonizmu, państwa pragną realizować w ramach wzajemnej współpracy najczęściej cele nie tylko gospodarcze, ale także inne: polityczne, społeczne, w zakresie bezpieczeństwa militarnego, ochrony środowiska itp. (Milczarek 2004).

Korzyści wynikające z globalizacji:

- aktywizacja międzynarodowych przepływów towarów, czynników wytwórczych oraz informacji,
- bardziej produktywnie wykorzystanie zasobów,
- zwiększanie skali produkcji,
- pogłębianie specjalizacji i kooperacji produkcji,
- dostęp do wiedzy, nowych technologii i metod zarządzania,
- wykorzystanie sprawdzonych rozwiązań instytucjonalnych,
- dostęp do zróżnicowanych dóbr konsumpcyjnych,
- przyspieszenie wzrostu gospodarczego w skali światowej i coraz większy dobrobyt społeczeństw (Dach 2009).

Główne negatywne następstwa oraz zagrożenia dla rozwoju światowego wynikające z globalizacji (Dach 2009):

- zagrożenia ekologiczne, (powietrza, wody, ziemi), zmiany klimatyczne jako skutki bezpośredniej lub pośredniej działalności produkcyjnej człowieka;
- zagrożenia ekonomiczne – związane z rozrostem rynków finansowych i niekontrolowanymi przepływami kapitałów,
- zagrożenia społeczne – jako skutek pogłębiania się polaryzacji między krajami biednymi i bogatymi.

Jednym z najważniejszych wyzwań, przed którym stoją wspólnie wszystkie państwa (ale również ponadnarodowe organizacje i instytucje – ONZ i jego agendy, np. FAO, WTO, MFW, BŚ, OECD, UE), jest wykorzystanie pozytywnych skutków globalizacji przy jednoczesnym łagodzeniu skutków negatywnych (Dach 2009).

D. Rosatii (2017) zwraca uwagę na rolę porozumień ponadnarodowych w aspekcie dbałości o *globalne dobra publiczne* (klimat, zasoby biologiczne, jednolite standardy BIZ, rachunkowość korporacyjna – MSR).

W tym kontekście rodzi się np. pytanie o zaproponowany przez UE *Nowy Zielony Ład* i *Strategię od pola do stołu*, chodzi o to czy te zamiary są dobrze wpisane w kontekst globalny i czy będą respektowane na poziomie globalnym?

ROZWÓJ

Rozwój gospodarczy obejmuje wzrost gospodarczy oraz zmiany strukturalne i inne towarzyszące rozwojowi (Kamerschen, McKenzie, Nardinelli 1991). Wzrost gospodarczy obejmuje zmiany ilościowe w gospodarce (wzrost zasobów, czyli wzrost zatrudnienia, kapitału, inwestycji, ale także wzrost produkcji, dochodów, konsumpcji i innych wielkości ekonomicznych). Najczęściej przywoływanym wyrazem wzrostu gospodarczego jest wzrost PKB. Z kolei zmiany strukturalne, to zmiany o charakterze jakościowym. Dotyczą one głównie zmiany w strukturze tworzenia PKB i zmiany w strukturze zatrudnienia, a także zmian w wymiarze społecznym. Należy jednak podkreślić, że jest możliwy wzrost gospodarczy bez rozwoju, ale nie odwrotnie. Występowanie samego wzrostu bez rozwoju w dłuższej perspektywie grozi zahamowaniem wzrostu.

KONKURENCYJNOŚĆ

Konkurencja w naukach ekonomicznych jest najczęściej określana jako proces współzawodnictwa, rywalizacji podmiotów gospodarczych na rynku, dążących do osiągnięcia swoich celów poprzez przedstawianie korzystniejszej od innych uczestników rynku oferty pod względem ceny, jakości lub innych cech wpływających na decyzję o zawarciu transakcji (Kamerschen, McKenzie, Nardinelli, 1991; Urbaniak, 2007). Tak rozumiana konkurencja jest jednym z podstawowych mechanizmów ekonomicznych gospodarki rynkowej. Jak pisze Adamkiewicz (1999) **konkurencja rynkowa jest procesem, zaś konkurencyjność — określonym stanem (poziomem) konkurencji**, jedną z charakteryzujących ją właściwości.

Wzmoczone badania nad konkurencyjnością przedsiębiorstw, sektorów, regionów czy gospodarek narodowych są nierozzerwalnie związane z postępującymi procesami integracyjnymi i globalizacyjnymi, które wymuszają identyfikowanie i pomiar czynników wpływających na poziom konkurencyjności podmiotów działających na rynkach międzynarodowych.

Buckley, Pass i Prescott (1988), wyróżniają:

- **potencjał konkurencyjny** związany przede wszystkim z dostępnością zasobów lub czynników produkcji,
- **pozycję konkurencyjną** czyli rezultaty konkurowania
- **procesy zarządzania konkurencyjnością** określające optymalne działanie i wykorzystanie posiadanego potencjału w celu osiągnięcia określonej pozycji konkurencyjnej.

Autorzy ci podkreślają, że pomiędzy wyróżnionymi aspektami konkurencyjności zachodzą sprzężenia zwrotne.

Potencjał konkurencyjny można określić jako zasoby i umiejętności, którymi dysponuje dany podmiot, mające wpływ na jego pozycję konkurencyjną (Urbaniak 2007). Posiadany przez przedsiębiorstwo potencjał konkurencyjny może stanowić źródło przewagi konkurencyjnej, ale też być przyczyną luki konkurencyjnej.

Pozycja konkurencyjna, ukazuje aktualny stan, efekty działalności, pozycję osiągniętą przez dany podmiot w rywalizacji z konkurentami, a także stanowi swojego rodzaju podsumowanie jego sił i słabości w relacji do konkurentów (Urbaniak, 2007).

Bieńkowski (1995) wyróżnia następujące uwarunkowania międzynarodowej zdolności konkurencyjnej gospodarki:

- wielkość, jakość, strukturę i efektywność posiadanych zasobów produkcyjnych,
- system społeczno-ekonomiczny i politykę ekonomiczną rządu,
- możliwość oddziaływania na międzynarodowe otoczenie ekonomiczne

Konkurencyjność można rozpatrywać na różnych poziomach i rozróżnia się (Pawlak, Poczta 2011):

- mikrokonkurencyjność — związaną z przewagą towarów przedsiębiorstwa (z jednego kraju) nad podobnymi towarami innych przedsiębiorstw (z innych krajów);
- mezokonkurencyjność — odnoszącą się do eksportu towarów danej branży, gałęzi lub działu gospodarki narodowej (np. rolnictwa, przemysłu spożywczego);
- makrokonkurencyjność — oznaczającą konkurencyjność międzynarodową gospodarki krajowej, mającą charakter strukturalny;
- megakonkurencyjność — będącą typem konkurencyjności międzynarodowej gospodarek narodowych grupy krajów (np. krajów członkowskich UE).

POTENCJAŁ KONKURENCYJNY ROLNICTWA POLSKIEGO

W skali globalnej według danych FAO potencjał produkcyjny rolnictwa stanowi 570 mln gospodarstw rolnych. Około 92-98% z nich stanowią gospodarstwa indywidualne, użytkujące w skali globalnej około 56% UR. Aż 72% gospodarstw rodzinnych, które utożsamiane są przez FAO z rolnictwem indywidualnym, posiada powierzchnię użytków rolnych mniejszą od 1 hektara i użytkują one tylko 8% użytków rolnych na świecie. Kolejne 12% posiada obszar wynoszący pomiędzy 1-2 hektary, a w ich posiadaniu znajduje się 4% UR. Łącznie 84% gospodarstw użytkuje zatem zaledwie 12% UR, a średnia powierzchnia tych gospodarstw wynosi 1,2 ha UR. Z drugiej strony 1% gospodarstw użytkuje 65% użytków rolnych. W krajach najwyżej rozwiniętych z kolei funkcjonują niecałe 22 miliony gospodarstw, których

średnia powierzchnia wynosi 57 ha UR (w tych krajach gospodarstwa o powierzchni powyżej 50 ha UR stanowią 9%, ale użytkują aż 82% UR).

Tab.1. Rolnictwo UE na tle rolnictwa na Świecie

Wyszczególnienie	Świat	Ameryka Północna	UE
Użytki rolne - udział (%)	100,0	9,6	3,8
Aktywni zawodowo w rolnictwie - udział (%)	100,0	0,2	0,8
Majątek produkcyjny - udział (%)	100,0	13,4	13,1
• w tym maszyny i urządzenia udział (%)	100,0	23,9	25,3
Relacje czynników produkcji			
• UR na 1 aktywnego (ha)	3,7	185,3	18,2
• majątek na 1 aktywnego (tys. USD)	4,0	283,1	68,3
• majątek na 1 ha UR (tys. USD)	1,1	1,5	3,8
Wartość produkcji rolnej - udział (%)	100,0	9,0	10,6
Produktywność ziemi (USD/1ha UR)	792	748	2219
Produktywność pracy (tys. USD/1 aktywnego)	2,9	138,5	40,4

Źródło: FAOSTAT 2016, World Bank 2016, obliczenia własne.

Rolnictwo UE użytkuje tylko 3,8% światowych zasobów ziemi rolniczej. Jednocześnie w rolnictwie wspólnotowym skupione jest 13,1% majątku produkcyjnego, w tym ponad ¼ wszystkich maszyn i urządzeń. Podobne wielkości majątku produkcyjnego są zgromadzone w rolnictwie północnoamerykańskim. Odnosząc wartość zasobów kapitałowych do jednostki zasobów ziemi można zauważyć, że na 1 ha UR w rolnictwie UE przypada ponad trzykrotnie więcej majątku produkcyjnego aniżeli średnio na świecie i dwukrotnie więcej niż w Ameryce Północnej. W rolnictwie UE i Ameryki Północnej jest zatrudnionych zaledwie 1% wszystkich aktywnych zawodowo w rolnictwie światowym. W rolnictwie północnoamerykańskim jeden pracujący w rolnictwie ma do dyspozycji około 50 razy więcej ziemi i 70 razy więcej majątku produkcyjnego niż przeciętnie w rolnictwie światowym. W rolnictwie UE asymetria ta jest mniejsza - w stosunku do średniej światowej jeden pracujący ma do dyspozycji prawie 5 razy więcej zasobów ziemi i 17 razy więcej majątku produkcyjnego.

Szacunki FAO wskazują, że przy spodziewanym wzroście globalnej populacji do 9 mld osób w 2050 roku, konieczny jest wzrost produkcji rolnej o co najmniej 60-70%. W tym kontekście pojawiają się dwa zasadnicze pytania: (1) czy współczesne rolnictwo jest w stanie zapewnić bezpieczeństwo żywnościowe obecnie i w przyszłości, (2) czy realizując

postulat bezpieczeństwa żywnościowego jest możliwy jego trwały rozwój? Ze względu na duży udział rolnictwa UE w światowym rynku rolnym i odgrywanie przez UE wiodącej roli w dbałości o zrównoważony rozwój niezwykle ważnym zagadnieniem będzie funkcjonowanie rolnictwa UE, w tym i rolnictwa polskiego w ramach rozwiązań proponowanych we wspomnianym już wcześniej Europejskim Zielonym Ładzie.

Relacje między czynnikami produkcji

Zasoby czynników produkcji mogą pozostawać ze sobą w różnych proporcjach, zależących od szeregu czynników takich jak ilość zasobów ziemi ogółem i *per capita*, warunków klimatycznych, poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, liczby ludności rolniczej, polityki gospodarczej i innych. Wielkość zasobów czynników produkcji i wzajemne relacje między nimi współokreślają typ rolnictwa, produktywność czynników produkcji, skalę produkcji oraz stopień zintegrowania rolnictwa z przemysłem i handlem rolnym. (Baer-Nawrocka, Poczta 2016). Dla oceny dobroci relacji między czynnikami produkcji w rolnictwie polskim istotne znaczenie ma ich porównanie z podobnymi relacjami w krajach, które są uczestnikami Jednolitego Rynku Europejskiego (JRE), a w szczególności z rolnictwem państw w których, ze względu na uwarunkowania klimatyczne, podobna jest struktura produkcji rolniczej, czyli z rolnictwem z krajów środkowej, zachodniej i północnej Europy (tab. 2). Relacje obrazujące wyposażenie czynnika aktywnego w procesie wytwarzania, jakim jest praca w pozostałe dwa czynniki produkcji, tj. ziemię i kapitał dowodzą słabej sytuacji konkurencyjnej rolnictwa polskiego w zakresie potencjału konkurencyjnego oraz są przesądzające dla niskiej wydajności pracy w ujęciu sektorowym. Stosunkowo niska intensywność produkcji rolniczej (relacja nakłady kapitału-zasoby ziemi) wyznacza względnie niską produktywność ziemi. Pośród analizowanych krajów rolnictwo polskie, obok rumuńskiego, cechuje się wyraźnie gorszymi relacjami w zakresie wszystkich trzech analizowanych relacji.

Tab.2 Relacje między czynnikami produkcji w wybranych krajach UE i ocena ich dobroci

Kraje	Relacje między zasobami i nakładami czynników produkcji		
	UR na 1 AWU (ha) <10;>30	Nakłady kapitału na 1 AWU (tys. euro)	Nakłady kapitału na 1 ha UR (tys. euro)

		<15;>50	<1,2;>2,2
UE-28	19,2	33,1	1,7
Belgia	24,5	123,7	5,1
Bułgaria	18,0	10,8	0,6
Czechy	33,5	37,7	1,1
Dania	52,8	182,8	3,5
Francja	39,3	75,0	1,9
Grecja	10,2	14,5	1,4
Hiszpania	29,0	33,2	1,1
Holandia	12,2	142,6	11,7
Irlandia	30,4	37,4	1,2
Niemcy	34,1	93,4	2,7
Polska	8,7	9,6	1,1
Portugalia	11,6	16,7	1,4
Rumunia	7,9	8,0	1,0
Słowacja	40,5	41,5	1,0
Węgry	11,9	14,8	1,2
Włochy	14,4	39,9	2,8

Oznaczenia: kolor zielony - relacja dobra, brak koloru – relacja w przedziale wartości przeciętnych, kolor czerwony – relacja gorsza niż przedziale wartości przeciętnych.
 Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych Eurostatu.

Struktura obszarowa gospodarstw rolnych

Działalność rolnicza, będąc nierozzerwalnie związana z zasobami czynników produkcji (zwłaszcza ziemi), jest silnie uwarunkowana strukturami produkcyjnymi, które warunkują sprawność jego funkcjonowania i przesądzają o konkurencyjności na arenie międzynarodowej. W warunkach globalizacji gospodarki światowej o konkurencyjności gospodarek krajowych i jej sektorów, w dużym stopniu decydują struktury produkcyjne

wyposażone w środki kapitałowe i zarządzane przez osoby otwarte na wprowadzanie zmian w procesach technologicznych oraz przyswajanie i wdrażanie innowacji. W rolnictwie takimi strukturami są gospodarstwa rolne.

Analizując ewolucję struktur rolnictwa unijnego w latach 2005–2016 można stwierdzić, że maleje liczba gospodarstw ogółem, ale spadek liczebności następuje tylko w grupach o niewielkim obszarze i wielkości ekonomicznej. W każdym państwie członkowskim znajdują się grupy obszarowe i wielkości ekonomicznej („grupy progowe”), będące „punktami zwrotnymi”. W grupach progowych i wyższych liczebność gospodarstw rolnych wzrasta. Nie wnioskując w szczególności, zróżnicowane przyczyny likwidacji i powstawania gospodarstw oraz powiększania i zmniejszania ich potencjału wytwórczego, uznano, że w większości przypadków są to przyczyny ekonomiczne. Zmniejszenie liczebności gospodarstw w „grupach podprogowych” jest zatem efektem oceny, że prowadzenie gospodarstw poniżej pewnego obszaru i/lub wielkości ekonomicznej jest nieopłacalne. Natomiast wzrost liczebności w grupach progowych i wyższych świadczy o tym, że prowadzenie gospodarstw dysponujących określoną powierzchnią i/lub uzyskujących produkcję na poziomie progów nadal uważane jest za opłacalną działalność gospodarczą, w którą warto inwestować, przyciągając kapitał spoza rolnictwa i ludzi dotychczas nieprowadzących działalności rolniczej (Czubak W., Poczta W., Rowiński J. 2019).

W tabeli 3 podano progi obszarowe w tych 22 państwach członkowskich, dla których ustalono progi wielkości obszarowej. Grupa obszarowa wymieniona jako próg jest pierwszą najmniejszą powierzchniowo grupą, w której nastąpił wzrost liczby gospodarstw. Próg obszarowy informuje o tym, iż niektórzy rolnicy uważają gospodarowanie na mniejszych powierzchniach za tak nieopłacalne, że racjonalną decyzją jest rezygnacja z działalności rolniczej. W dziewięciu z dwudziestu dwóch uwzględnionych w tabeli 3 państwach minimalna powierzchnia gospodarstwa rolnego przynoszącego satysfakcjonujący dochód wynosi co najmniej 100 ha, a w kolejnych sześciu 50 ha. Jedynie w pięciu państwach, w tym w Polsce, progi znajdują się na niższym niż 50–100 ha poziomie. Poza Irlandią są to te „nowe” państwa członkowskie, w których istnieje znaczna liczba gospodarstw mających mniej niż 10 ha użytków rolnych. Próg „wyznaczony” przez polskich rolników jest zgodny z opartymi na szczegółowych rachunkach opiniami wielu polskich ekonomistów rolnych, a także z ustaleniami polskiego FADN (Czubak W., Poczta W., Rowiński J. 2019).

Tab. 3

Progi wielkości obszarowej w państwach członkowskich w okresie 2005–2016^a

Państwo	Próg [ha]	Państwo	Próg [ha]
1. Bułgaria	5–9,9	12. Włochy	50–99,9
2. Węgry	10–19,9	13. Szwecja	100 i więcej
3. Irlandia	10–19,9	14. Portugalia	100 i więcej
4. Rumunia	20–29,9	15. Francja	100 i więcej
5. Słowenia	20–29,9	16. Niemcy	100 i więcej
6. Polska	30–49,9	17. Hiszpania	100 i więcej
7. Łotwa	50–99,9	18. Belgia	100 i więcej
8. Litwa	50–99,9	19. Finlandia	100 i więcej
9. Holandia	50–99,9	20. Wielka Brytania	100 i więcej
10. Austria	50–99,9	21. Dania	100 i więcej
11. Estonia	50–99,9	22. Grecja	brak progu

a – Pominięto Czechy, Słowację i Bułgarię, bowiem w tych krajach około 90% UR znajduje się w gospodarstwach 100 i więcej ha. W Grecji i na Cyprze wyznaczenie progu nie było możliwe, bo nastąpił spadek liczby gospodarstw we wszystkich grupach. Z analizy wyłączono Luksemburg i Maltę oraz Chorwację.

Źródło: Czubak W., Poczta W., Rowiński J. (2019)

Struktura ekonomiczna gospodarstw rolnych

Podobnie ustalono progi wielkości ekonomicznej (tab. 4). We wszystkich uwzględnionych – poza Łotwą – „nowych” państwach członkowskich progi były bardzo niskie. W analizowanym okresie pomiędzy „starymi” a „nowymi” państwami przebiegała wyraźna granica (Czubak W., Poczta W., Rowiński J., 2019). „Stare” państwa miały progi wyższe od wszystkich (poza Łotwą) państw Europy Środkowo-Wschodniej. W większości „starych” państw członkowskich wyraźnie zarysowuje się tendencja do koncentracji produkcji rolnej w przedsiębiorstwach rolnych lub jednostkach znajdujących się na pograniczu gospodarstw rodzinnych i przedsiębiorstw (powyżej 100 lub 250, a nawet 500 tys. euro produkcji standardowej).

Tab.4 Progi wielkości ekonomicznej w państwach członkowskich w okresie 2005–2016^a

Państwo	Próg [euro]	Państwo	Próg [euro]
1. Bułgaria	8 000–14 999	12. Portugalia	50 000–99 999
2. Rumunia	8 000–14 999	13. Włochy	50 000–99 999
3. Litwa	15 000–24 999	14. Szwecja	100 000–249 999
4. Węgry	15 000–24 999	15. Finlandia	100 000–249 999
5. Słowenia	15 000–24 999	16. Francja	100 000–249 999
6. Estonia	25 000–49 999	17. Hiszpania	100 000–249 999
7. Polska	25 000–49 999	18. Niemcy	250 000–499 999
8. Grecja	25 000–49 999	19. Belgia	250 000–499 999
9. Łotwa	50 000–99 999	20. Wielka Brytania	250 000–499 999
10. Irlandia	50 000–99 999	21. Holandia	250 000–499 999
11. Austria	50 000–99 999	22. Dania	500 000 i więcej

a – Pominięto Czechy i Słowację, bowiem w tych krajach dominują b. duże gospodarstwa. Z analizy wyłączono Luksemburg, Luksemburg i Malte oraz Chorwację

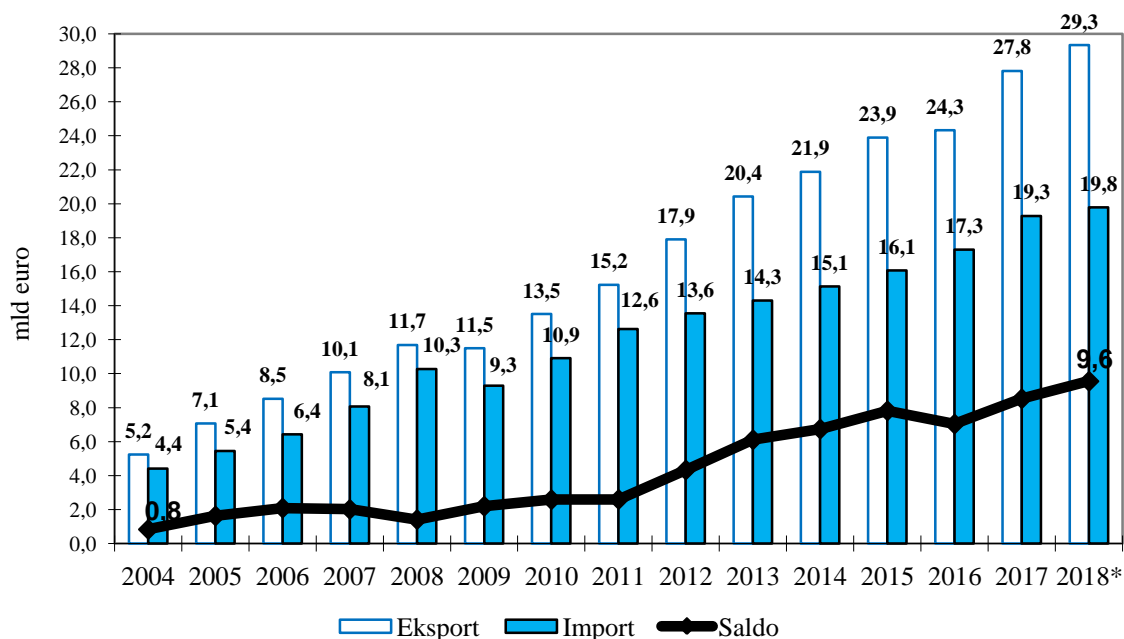
Źródło: Czubak W., Poczta W., Rowiński J. (2019)

POZYCJA KONKURENCYJNA POLSKIEGO SEKTORA ROLNO-SPOŻYWCZEGO

Włączenie Polski w obszar JRE oraz przyjęcie wspólnotowej polityki handlowej wywołało wyraźne ożywienie wymiany handlowej produktami rolno-żywnościowymi. W latach 2004-2018 wartość eksportu artykułów rolno-spożywczych z Polski zwiększyła się ponad 5,5-krotnie, a importu 4,5-krotnie, osiągając w ostatnim badanym roku odpowiednio 29,3 mld euro oraz 19,7 mld euro (rys. 1). Uzyskana W 2018 roku nadwyżka obrotów handlowych wyniosła 9,6 mld euro¹. Włączenie Polski w obszar JRE i przyjęcie zasad WPH znalazło odzwierciedlenie we wzroście wolumenu i zmianie struktury geograficznej wymiany handlowej artykułami rolno-spożywczymi. Ponad 80% polskiego eksportu rolno-żywnościowego jest lokowane na JRE. Efekt kreacji handlu z największą siłą ujawnił się bezpośrednio po eliminacji barier handlowych w obrotach z krajami UE. Wraz z efektem kreacji, na skutek zmian układu cen relatywnych, następowało także przesuwanie handlu, przejawiające się w procesie substytucji tańszego importu z bardziej efektywnych krajów spoza unii celnej – importem z mniej efektywnych, ale traktowanych preferencyjnie krajów partnerskich.

¹ Według wstępnych danych w roku 2019 nastąpiła dalsza poprawa wyników w handlu zagraniczny produktami rolno-spożywczymi. Eksport wyniósł 31,4 mld euro, import 21,1 mld euro, a dodatnie saldo 10,4 mld euro.

Pozycję konkurencyjną polskiego handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi ustalono badając poziom posiadanych przewag komparatywnych i stopień realizowanej specjalizacji eksportowej. Opracowana przez Widodo macierz pozwala wyróżnić cztery warianty pozycji konkurencyjnej danego kraju (rys. 3). W przypadku większości istotnych grup towarowych pozycja konkurencyjna polskiego eksportu rolno-spożywczego jest dobra (rys. 3).

Rys. 1 Polski handel zagraniczny produktami rolno-spożywczymi w latach 2004-2018 (mld euro)

Źródło: ComExt-Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/newxtweb/setupdimselection>

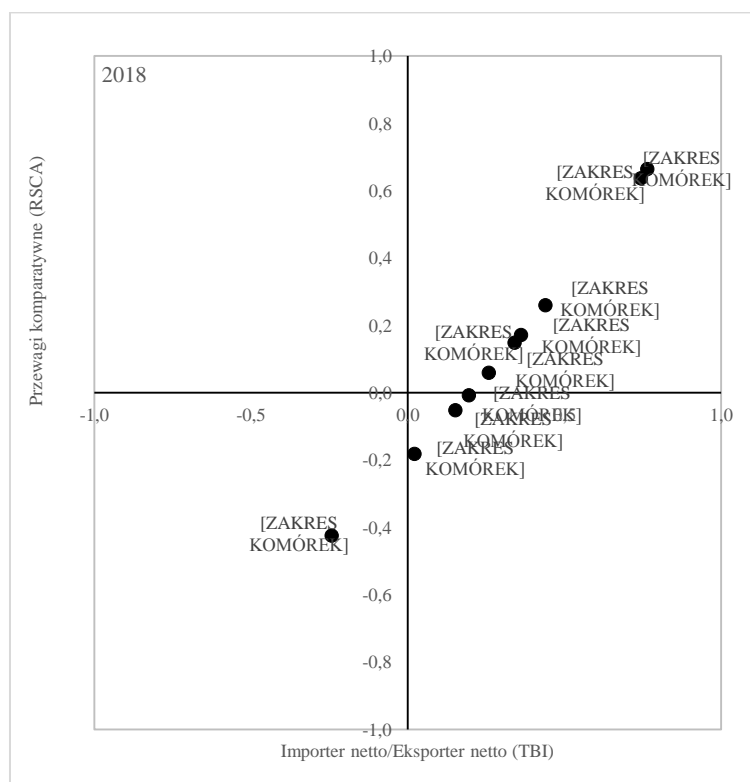
<p>Grupa B Przewagi komparatywne Importer netto (RSCA>0 i TBI<0)</p>	<p>Grupa A Przewagi komparatywne Eksporter netto (RSCA>0 i TBI>0)</p>
<p>Grupa D Brak przewag komparatywnych Importer netto (RSCA<0 i TBI<0)</p>	<p>Grupa C Brak przewag komparatywnych Eksporter netto (RSCA<0 i TBI>0)</p>

Rys. 2 Pozycjonowanie produktów według poziomu przewag komparatywnych i stopnia specjalizacji eksportowej metodą Widodo

Źródło: (T. Widodo, *Comparative Advantage: Theory, Empirical Measures and Case Studies*, Review of Economic and Business Studies, 2009, No. 4, s. 57-81), za Pawlak K. (2019).

W polskim eksporcie wewnątrzspółnotowym aż 56,8% stanowią produkty mieszczące się w grupie „A”, czyli Polska jest jednocześnie eksporterem netto i uzyskuje przewagi komparatywne (tab. 5).

Osiągane przewagi komparatywne potwierdzają korzystne specjalizacje eksportowe. Biorąc pod uwagę potencjał polskiego sektora rolno-żywnościowego i dobrą pozycję konkurencyjną, można wnioskować o dużym potencjale wzrostowym polskiego eksportu rolno-spożywczego. Konieczne jest jednak uzyskiwanie przewag jakościowych, w tym poprzez budowę międzynarodowej pozycji marek polskich produktów rolnych i spożywczych.

Mięso i podroby	HS 02
Ryby i skorupiaki, mięczaki	HS 03
Produkty mleczarskie; jaja ptasie	HS 04
Warzywa	HS 07
Owoce	HS 08
Przetwory z mięsa i ryb	HS 16
Przetwory ze zbóż	HS 19
Przetwory z warzyw i owoców	HS 20
Różne przetwory	HS 21
Tytoń	HS 24

Rysunek 3. Pozycjonowanie wybranych grup produktów rolno-spożywczych eksportowanych z Polski na rynki pozostałych państw UE według poziomu przewag komparatywnych i stopnia specjalizacji eksportowej w 2018 roku (metoda Widodo).

Źródło: Pawlak K., 2019, Skutki włączenia w obszar unii celnej unii europejskiej dla polskiego handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi z perspektywy 15 lat po akcesji do UE. Referat na X kongres Ekonomistów Polskich, Warszawa

Tabela 5. Udziały poszczególnych grup produktów wynikających z pozycjonowania metodą Widodo w polskim handlu rolno-spożywczym z pozostałymi państwami UE oraz saldo obrotów tymi grupami w 2018 roku (%)

Grupa	2018		
	Udział w eksporcie ogółem (%)	Udział w imporcie ogółem (%)	Saldo (mln euro)
Grupa A	56,8	29,5	8 959,0
Grupa B	.	.	.
Grupa C	16,3	19,5	804,0
Grupa D	3,5	8,6	-536,8

Źródło: Pawlak K., 2019, Skutki włączenia w obszar unii celnej unii europejskiej dla polskiego handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi z perspektywy 15 lat po akcesji do UE. Referat na X kongres Ekonomistów Polskich, Warszawa.

Podsumowanie – kierunki rozwoju i poprawy konkurencyjności

- Polska dysponuje znacznym potencjałem produkcji rolnej (głównie ziemi), którego wykorzystanie jest niepełne, ze względu na wciąż wadliwe struktury produkcyjne.
- Zasadniczym problemem polskiego rolnictwa jest znaczne (choć zróżnicowane regionalnie) rozdrobnienie skutkujące niekorzystnymi relacjami między czynnikami produkcji i niską wydajnością pracy.
- Prawie 50% UR znajduje się we władaniu około 1,3 mln gospodarstw poniżej 20 ha, które z reguły osiągają produkcję standardową poniżej progu wielkości ekonomicznej, natomiast efekty przekształceń strukturalnych po wstąpieniu do UE były znacznie mniejsze niż w innych państwach członkowskich. Jest to spowodowane tym, że Polska nadal znajduje się w początkowej fazie przekształceń strukturalnych (likwidowane są jedynie bardzo małe i małe gospodarstwa) oraz ograniczony jest obrót na międzysąsiedzkim rynku ziemi rolniczej (także wywołany przepisami wprowadzonymi w latach 2011-2016).
- Istnienie tzw. szarej strefy dzierżaw z jednej strony w pewnym zakresie poprawia strukturę rolnictwa, ale z drugiej rodzi szereg problemów prawnych i ekonomicznych, głównie dla rolników zwiększających w ten sposób areał uprawianych użytków rolnych.
- Należy stymulować w pełni transparentny przepływ (sprzedaż lub dzierżawę) gruntów z gospodarstw najmniejszych do tych o powierzchni 20 –100 ha oraz ewentualnie wspierać „upełnorolnienie” części istniejących gospodarstw o powierzchni mniejszej niż 20 ha,

bowiem w przeciwnym wypadku coraz silniej ujawniać się będą bariery rozwojowe i pogarszać się będzie potencjał konkurencyjny rolnictwa [w wielu „starych” państwach członkowskich UE powierzchnia 100 ha UR zaczyna być minimalną wielkością gospodarstwa rozwojowego].

- Wsparcia i ochrony wymagają też gospodarstwa wielkoobszarowe, które (przynajmniej potencjalnie) są jednostkami spełniającymi europejskie standardy organizacji i efektywności.
- Należy wspierać właścicieli małych gospodarstw w procesie rezygnacji z działalności rolniczej (sprzedaży lub dzierżawy UR) i podejmowania pracy poza sektorem.
- Konieczne jest wprowadzenie uregulowań prawnych dotyczące gruntów zaniedbanych i porzucanych.
- Należy zwiększać wsparcie finansowe i doradcze małym gospodarstwom, które będą realnie zwiększać wartość dodaną zapewniającą dochód parytetowy w oparciu o małe zasoby ziemi (intensywne kierunki produkcji rolniczej, przetwórstwo produktów rolnych, sprzedaż bezpośrednia, agroturystyka, i in.) i ukierunkowywać produkcję na zmieniającą się strukturę popytu. W tym obszarze niezbędne są działania zespołowe rolników, prowadzące do obniżki kosztów produkcji i zwiększenia udziału w wartości dodanej. Działanie te powinny wpisywać się w rozwój strategii „Od pola do stołu”.
- Niezbędna jest poprawa efektywności wytwarzania, innowacyjności, rozwój rolnictwa precyzyjnego, dobre doradztwo, by rolnictwo możliwie najlepiej odnalazło się w Europejskim Zielonym Ładzie bez względu jaki będzie jego finalny kształt.
- Ważnym czynnikiem rozwoju powinien być dalszy rozwój handlu zagranicznego, budowa marek polskich produktów rolnych i spożywczych oraz uzyskiwanie przewag jakościowych.
- Generalnie winny być promowane i wspierane **dwie strategie rozwoju rolnictwa**, obie prowadzące do wzrostu skali wytwarzania w gospodarstwach rolnych przejawiającej się **wzrostem wydajności pracy** (wartości dodanej na 1 pracującego):

1. Gospodarstwa duże – „moga” się rozwijać w oparciu o duże zasoby ziemi i kapitału na 1 pracującego, skutkiem czego będzie **wysoka wartość dodana na jednostkę pracy**,

2. Gospodarstwa mniejsze – „muszą” się rozwijać w oparciu o duże zasoby pracy i/lub kapitału (finansowego i intelektualnego) na 1 pracującego i na 1 ha UR i konieczne jest uzyskiwanie w nich wysokiej *wartości dodanej* na:

- ✓ 1 jednostkę *ziemi*,
- ✓ 1 jednostkę zasobów *pracy*,
- ✓ 1 jednostkę *produktu!*

Obie strategie winny być wspierane przez politykę rolną, a finalnym oczekiwanym skutkiem ich rozwoju powinna być poprawa konkurencyjności i parytetowa produktywność pracy.

Literatura

Adamkiewicz H., 1999, Uwarunkowania konkurencyjności przedsiębiorstw w gospodarce rynkowej, WSM, Gdynia.

Baer-Nawrocka A. Poczta W., 2016, Polskie rolnictwo na tle rolnictwa UE, [w]: Polska Wieś 2016. Raport o stanie wsi (red. Wilkin J., Nurzyńska I.), FDPA, Wyd. Scholar, Warszawa.

Czubak W., Poczta W., Rowiński J., 2019, Struktury obszarowe i ekonomiczne polskiego rolnictwa oraz innych państw unijnych, [w]: Struktura polskiego rolnictwa na tle Unii Europejskiej (red. Poczta W., Rowiński J.), EFRWP, TEP, CeDeWU, Warszawa.

Bieńkowski W., 1995, Reaganomika i jej wpływ na konkurencyjność gospodarki amerykańskiej, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.

Buckley P.J., Pass Ch.L., Prescott K., 1988, Measures of International Competitiveness: A Critical Survey, „Journal of Marketing Management”, No. 2.

Dach Z., 2009, Globalizacja – wyzwania i zagrożenia. [w:] Polska wobec procesów globalizacji, pod (red. Dach Z.), Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.

Kamerschen D.R., McKenzie R.B., Nardinelli C., 1991, Ekonomia, Fundacja Gospodarcza NSZZ „Solidarność”, Gdańsk.

Kołodko G.W., 2010, Wędrujący Świat. Wyd. Prószyński i S-ka, Warszawa.

Milczarek D., 2004, Unia Europejska a globalizacja, Studia Europejskie, 3/2004

Pawlak K., 2019, Skutki włączenia w obszar unii celnej unii europejskiej dla polskiego handlu zagranicznego produktami rolno-spożywczymi z perspektywy 15 lat po akcesji do UE. Referat na X kongres Ekonomistów Polskich, Warszawa

Pawlak K., Poczta W., 2011, Międzynarodowy handel rolny. Teorie, konkurencyjność, scenariusze rozwoju. PWE Warszawa.

Rosati D., 2017, Polityka gospodarcza. Wybrane zagadnienia. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

Urbaniak W., 2007, Konkurencyjność — próba zdefiniowania zjawiska, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Oeconomica”, nr 204, UŁ, Łódź.

Winiarski B., 2006, Polityka gospodarcza w obliczu procesów globalizacji. Perspektywy na pierwsze dziesięciolecie XXI wieku. [w:] Polityka gospodarcza. Wyd. 3. (red. Winiarski B.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Instrumenty zarządzania ryzykiem w rolnictwie

Działalność rolnicza jak żadna inna odbywa się w specyficznych warunkach (klimatycznych, gospodarczych, ekonomicznych, społecznych, kulturowych itp.), które tworzą otoczenie gospodarstwa rolnego. Stąd prowadzący gospodarstwa rolne narażeni są na szereg ryzyk, począwszy na ryzyka osobowego a skończywszy na ryzykach o charakterze produkcyjnym, gospodarczym czy ekonomicznym. Wśród elementów otoczenia gospodarstwa rolnego mających wpływ na jego specyfikę, a tym samym będących źródłem zagrożeń pojawiających się w działalności rolniczej wymienić należy m.in.:

- niewielki wpływ rolnika na wybór miejsca prowadzenia produkcji, gdyż odbywa się ona na terenie gospodarstwa, którego nie można przenieść, mimo faktu, iż miejsce to może być szczególnie narażone np. na powódzie, nadmierne zawilgocenie, suszę, wiatry, zapadanie lub usuwanie się ziemi, dzikie zwierzęta, trąby powietrzne, grad itp.;
- prowadzenie podstawowej dla rolnictwa produkcji roślinnej, a częściowo również produkcji zwierzęcej „pod gołym niebem” co skutkuje tym, iż nie można zabezpieczyć jej skutecznie przed nadmiernym deszczem, słońcem, wiatrem, mrozem, gradobiciem, chorobami, szkodnikami itp.;
- brak możliwości pełnego ograniczenia przestrzeni prowadzenia produkcji rolniczej, co sprawia, że produkcja rolna w niewielkim stopniu odbywa się na zamkniętej, dokładnie ogrodzonej powierzchni. Skutkiem tego jest łatwy dostęp osób trzecich lub zwierząt na obszar prowadzenia działalności rolniczej, a co za tym idzie możliwość zaginięcia i kradzieży, czy też prawdopodobieństwo pojawienia się szkód spowodowanych przez dzikie zwierzęta;
- sezonowość, powodująca spiętrzenie podaży produktów, co jest szczególnie niekorzystne ze względu na trudności z przechowaniem (spora część produktów należy do łatwo psujących się);
- trudne warunki środowiskowe, co przy postępującej mechanizacji powoduje wzrost ryzyka wypadków i zachorowań rolników;
- nowe ryzyka jak np. Covid-19, które istotnie przekładają się na popyt na produkty rolne i na łańcuchy dostaw.

Istnienie tych zagrożeń decyduje o realizacji podstawowego celu gospodarstwa rolnego jakim jest trwanie i rozwój, które mogą być osiągnięte poprzez realizację celów cząstkowych takich, jak: maksymalizacja zysku/dochodu, maksymalizacja sprzedaży, osiągnięcie założonego udziału w rynku, powiększanie majątku gospodarstwa (maksymalizacja jego wartości), tworzenie warunków bytowych gospodarstwa zachęcających do przejęcia gospodarstwa przez następcę. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że realizując cele gospodarstwa trzeba mieć również świadomość występowania ryzyka, które możemy określić jako przyszły, możliwy, negatywnie oceniany (nieakceptowany) stan wartości (właściwości) danego podmiotu. Rolnik zwykle definiuje i opisuje sytuacje, których nie akceptuje w odniesieniu do celów, które stawia sobie prowadząc gospodarstwo. W związku z tym każdy z

obszarów funkcjonowania gospodarstwa rolnego ma swoją specyfikę dotyczącą zagrożeń i podejścia do zarządzania ryzykiem. Inaczej będziemy zachowywać się myśląc o zagrożeniach związanych z produkcją roślinną, inaczej z produkcją zwierzęcą a jeszcze inaczej wobec ewentualnych roszczeń sąsiadów za np. zatrucia pszczół będące wynikiem naszego oprysku wykonanego na konkretne uprawy (odpowiedzialność cywilna).

Potencjalne źródła ryzyka możemy sklasyfikować w następujący sposób:

- zagrożenia instytucjonalne (polityka rządu, zmiany polityczne, regulacje handlowe, powiązania między partnerami),
- zagrożenia produkcyjne (spowodowane przez warunki klimatyczne, glebowe, choroby, szkodniki, kradzież, pożar, sezonowość produkcji, choroby zwierząt (niektóre zależne w dużym stopniu od regionu),
- zagrożenia osobowe (utrata zdrowia, życia osób pracujących w gospodarstwie rolnym),
- zagrożenia cenowe (niekorzystne zmiany cen na rynku produktów rolnych i czynników produkcji),
- zagrożenia finansowe (związane źródłami finansowania, zmianami poziomu dochodów, dostępem do kredytów i warunkami ich otrzymania, zmiana kursów walut, opodatkowania czy ubezpieczeń),
- zagrożenia pandemiczne (zakłócające łańcuchy dostaw i funkcjonowanie rynku)².

Większość aktywności związanej z zarządzaniem ryzykiem w rolnictwie skoncentrowana jest na zagrożeniach produkcyjnych. Ale analizując ryzyko prowadzenia działalności rolniczej należy dostrzegać całość funkcjonowania gospodarstwa.

Prowadzący gospodarstwa rolne muszą stawać przed różnymi wyznaniami i znacznie częściej (ze względu na specyfikę prowadzonej działalności gospodarczej – rolniczej i dużej nieprzewidywalności zdarzeń) muszą podejmować decyzje, co do wystąpienia zagrożenia i jego całkowitego wyeliminowania bądź jak najdalej idącej minimalizacji (zarządzanie ryzykiem).

Zarządzanie ryzykiem w rolnictwie, podobnie jak w innych dziedzinach gospodarki, to system metod i działań zmierzających do obniżenia stopnia jego oddziaływania na funkcjonowanie gospodarstwa oraz podejmowanie w tym celu optymalnych decyzji. Wśród metod ograniczania ryzyka w gospodarstwie rolnym wymienić można:

- interwencjonizm państwowy – są to decyzje na poziomie państwa. Do narzędzi interwencji państwowej zalicza się działania protekcyjnistyczne np. obniżanie konkurencyjności importu za pomocą kwot importowych, ceł i opłat wyrównawczych; działania finansowe np. subsydiowanie produkcji rolnej i konsumpcji żywności przez dotacje i ulgi podatkowe; działania regulacyjne takie jak stosowanie norm jakościowych oraz przepisów regulujących obrót towarami rolno-spożywczymi.

² Pawłowska-Tyszko J. (2009), Aktualne problemy zarządzania ryzykiem w rolnictwie, Komunikaty Raporty Ekspertyzy, IERiG -PIB, Warszawa, Jerzak M. (2006), Podstawowe zagadnienia ryzyka z gospodarce rolnej, [w:] (red.) M. Jerzak, A. Czyżewski, Ekonomiczne uwarunkowania wykorzystania rynkowych narzędzi stabilizacji cen i zarządzania ryzykiem w rolnictwie, Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań.

- działania indywidualne – metody związane z decyzjami na poziomie gospodarstw rolnych. Do narzędzi indywidualnych zalicza się: dywersyfikację ryzyka poprzez rozproszenie ryzyka na różne działalności, konsolidację działań (dywersyfikacja pionowa i pozioma), tworzenie funduszy rezerwowych, cesja ryzyka na zakłady ubezpieczeniowe czy też za pośrednictwem kontraktów terminowych)³.

Jednym ze sposobów radzenia sobie z ryzykiem w gospodarstwie rolnym są zmiany w jego organizacji. Ryzyko związane z warunkami atmosferycznymi można zmniejszyć, stosując odmiany bardziej odporne. Ryzyko suszy da się ograniczyć poprzez dobór odmian roślin odpornych na jej wystąpienie lub poprzez nawadnianie. Zachowanie odpowiednich warunków sanitarnych i żywieniowych oraz stosowanie dobrych praktyk produkcyjnych zmniejsza ryzyko chorób wśród zwierząt. Istotnym działaniem mogącym pomóc w rozproszeniu ryzyka i zminimalizowaniu strat w gospodarstwie rolnym może być wykorzystywanie dostępnych kanałów sprzedaży.

Kolejnym sposobem radzenia sobie z ryzykiem jest dywersyfikacja struktury produkcji rolniczej, jak również wykorzystania zasobów ziemi, kapitału i pracy w gospodarstwach do prowadzenia działalności innej niż rolnicza. Jeśli chodzi o dywersyfikację struktury produkcji to polega ona na zastosowaniu różnych upraw, bądź różnych kierunków produkcji w gospodarstwie, w celu zmniejszenia ryzyka na rynku produktów rolnych. Dywersyfikacja dochodów w gospodarstwie oznacza uzyskiwanie ich z różnych źródeł np.: z pracy dodatkowej, usług, z działalności pozarolniczej, z prowadzenia agroturystyki.

Do strategii zarządzania ryzykiem w rolnictwie należy również przeniesienie ryzyka na rynek. Wyróżniamy tu m.in.: kontraktacje, transakcje na rynkach terminowych, pionową i poziomą integrację. Integracja pozioma polega na zrzeszaniu się rolników w grupy producenckie. Integracja pionowa polega na powiązaniu producentów surowców rolnych z przedsiębiorstwami przetwórstwa, a następnie z sieciami handlowymi. Oba rodzaje integracji prowadzi do utworzeniu trwałego łańcucha dostaw, który daje większą pewność wszystkim jego uczestnikom.

Jednym z najpowszechniej wykorzystywanych instrumentów zarządzania ryzykiem są ubezpieczenia. Pozwalają one na niwelowanie strat w działalności rolniczej. Ubezpieczenia wykazują pozytywny wpływ na zrównoważony rozwój gospodarstw oraz ich stabilizację poprzez zmniejszenie niepewności działania, utrzymanie płynności finansowej, zapewnienie rentowności oraz stabilizacji dochodów.

W zależności od rodzaju występującego ryzyka producenci rolni mają do dyspozycji szereg instrumentów i działań pozwalających je ograniczyć. W przypadku występowania ryzyka produkcyjnego producenci rolni mogą wykorzystywać rynki terminowe, zawierać kontrakty oraz nawiązywać różnego rodzaju stosunki handlowe z partnerami. Ograniczanie ryzyka finansowego polega na zarządzaniu aktywami, łączeniu środków finansowych oraz wykorzystaniu subwencji i dotacji, jakie kieruje do rolnictwa państwo. W ramach ograniczania ryzyka cenowego proponuje się szkolenia, korzystanie z ubezpieczeń upraw i

³ Janowicz-Lomott M. (2013), Mutual fund jako forma zarządzania ryzykiem w rolnictwie, Zarządzanie i Finanse, nr 5.

zwierząt oraz monitoring zmian klimatycznych. Zmniejszanie ryzyka dochodowego polega natomiast na podejmowaniu działań prowadzących do dywersyfikacji dochodów oraz produkcji, systematycznym gromadzeniu danych rachunkowych oraz ubezpieczeniu dochodów⁴.

Przegląd instrumentów chroniących rolników krajów wspólnoty przed skutkami ryzyka wskazuje, że do roku 2001 WPR korzystała głównie z pośrednich instrumentów ograniczających ryzyko takich, jak: płatności bezpośrednie spełniające rolę stabilizatora dochodów oraz instrumenty rynkowe wpływające na poziom i ograniczanie zmienności cen produktów rolnych. W kolejnych latach w krajach UE udostępniono bezpośrednie instrumenty ubezpieczeniowe, ograniczające ryzyko produkcyjne i cenowe w rolnictwie, a mianowicie ubezpieczenia dotowane oraz fundusze ubezpieczeń wzajemnych. W obecnej perspektywie WPR 2013+ w celu zwiększenia efektywności radzenia sobie z niestabilnością i niepewnością dochodów na rynkach rolnych Komisja Europejska planuje wprowadzić narzędzia uzupełniające istniejący system płatności oraz instrumenty zarządzania rynkiem.

W państwach Wspólnoty podstawowym instrumentem ochrony gospodarstw przed skutkami zmian o charakterze katastroficznym są ubezpieczenia gospodarcze. Charakter tych ubezpieczeń oraz zakres ubezpieczanych czynników jest bardzo zróżnicowany pomiędzy poszczególnymi krajami. Dotychczasowe analizy systemu ubezpieczeń gospodarczych w krajach UE wskazują, że najpowszechniejsze są ubezpieczenia od pojedynczego czynnika ryzyka (głównie gradu), w tym zarówno ubezpieczenia dotowane jak i niedotowane. W wielu krajach funkcjonują również ubezpieczenia mieszane (obejmujące kilka czynników ryzyka, przy czym ich rozwój jest silniejszy w tych państwach, gdzie ubezpieczenia te są wspierane przez rząd. Tylko w pięciu państwach UE-27 dostępne są ubezpieczenia plonów ze wsparciem publicznym. Należy jednak zauważyć, że pomimo istniejącego wsparcia publicznego, wdrożenia instrumentów ubezpieczeniowych w wielu krajach są na bardzo niskim poziomie. Jedynie w Grecji i na Cyprze, gdzie ubezpieczenia gospodarcze są obowiązkowe (przy tym subsydiowane) i zarządzane przez instytucje państwowe, powszechność ubezpieczeń sięga 100%. W krajach, które leżą na obszarach narażonych na silniejsze ryzyko produkcyjne (południe Europy oraz wschodnie tereny UE) większość ubezpieczeń subsydiowana jest przez rząd⁵.

WPR obejmuje liczne mechanizmy ukierunkowane na ryzyko ponoszone przez rolników (choć nie każdy mechanizm jest dostępny dla każdego rolnika). Płatności bezpośrednie ograniczają zmienność dochodów w przypadku większości rolników, lecz ten rodzaj wsparcia niełatwo przyporządkować do kategorii ryzyka z klasyfikacji OECD⁶. W klasyfikacji ryzyka opracowanej przez OECD wskazano, w jakich przypadkach rolnicy sami powinni się

⁴ Harmignie O., Frahan B.H., Palomé Ph., Gaspard F. (2004), Gestion des risques – Perspectives pour l’agriculture wallonne, Ministère de la Région wallonne, Conseil Supérieur Wallon de l’Agriculture, l’Agro-alimentaire et l’Alimentation, Louvain-la-Neuve.

⁵ Harmignie O., Frahan B.H., Palomé Ph., Gaspard F. (2004), Gestion des risques – Perspectives pour l’agriculture wallonne, Ministère de la Région wallonne, Conseil Supérieur Wallon de l’Agriculture, l’Agro-alimentaire et l’Alimentation, Louvain-la-Neuve.

⁶Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD), Klasyfikacja Ryzyka, 2019.

zabezpieczyć przed czynnikami ryzyka, przykładowo z wykorzystaniem ubezpieczeń, a w jakich sytuacjach należy przeciwdziałać ryzyku za pomocą interwencji publicznej. Podział tych ryzyk przedstawia się następująco⁷:

- ryzyko zwykłe – zdarzenia, które występują z dużą częstotliwością, mają lokalny charakter i zazwyczaj powodują szkody na niewielką skalę. Ryzykiem tym można zarządzać:
 - na poziomie gospodarstwa (zmianowanie upraw, bardziej odporne/dostosowane gatunki/odmiany, oszczędności, środki sanitarne i fitosanitarne, dywersyfikacja produkcji (także poprzez działalność poza gospodarstwem rolnym), inwestycje o charakterze zapobiegawczym (np. trwałe systemy nawadniania, ochrona przed gradem)
 - wsparcie publiczne *ex ante* (UE/państwa członkowskie) – dotowane inwestycje o charakterze zapobiegawczym, działania mające na celu zapobieganie chorobom i ich monitorowanie, doradztwo, usługi szkoleniowe i informacyjne, bezpośrednie płatności UE
- ryzyko zbywalne – zdarzenia występują z mniejszą częstotliwością, z którymi trudniej jest rolnikom uporać się samodzielnie. Zarządzanie ryzykiem odbywa się poprzez:
 - wykorzystanie narzędzi rynkowych – instrumenty rynku prywatnego (ubezpieczenia, kontrakty terminowe typu *forward i future*), instrumenty stosowane wspólnie przez wielu rolników (fundusze ubezpieczeń wzajemnych), spółdzielnie lub organizacje producentów
 - wsparcie publiczne *ex ante* (UE/państwa członkowskie) – dopłaty do ubezpieczeń i dofinansowanie funduszy ubezpieczeń wzajemnych przez UE/państwa członkowskie, środki rynkowe w ramach WPR
- ryzyko katastroficzne – zdarzenia, które występują rzadko, ale mają charakter systemowy i powodują szkody na szeroką skalę. Zarządzanie ryzykiem odbywa się przez:
 - interwencje publiczne
 - wsparcie publiczne *ex ante* (UE/państwa członkowskie) – środki nadzwyczajne w ramach WPR, inne fundusze unijne, pomoc *ad hoc*.

Należy podkreślić, że granice pomiędzy tymi kategoriami ryzyka są płynne, gdyż instrumenty wykorzystywane przy różnych kategoriach ryzyka wzajemnie na siebie oddziałują. Właściwa strategia na poziomie gospodarstwa rolnego zmniejsza ekspozycję na ryzyko zbywalne i ryzyko katastroficzne. Co więcej występuje powszechne przekonanie i przyzwyczajenie, że po każdym zdarzeniu katastroficznym nastąpi szeroko zakrojona interwencja publiczna, która osłabia motywację do opracowania strategii na poziomie gospodarstwa rolnego i narzędzi rynkowych.

Zaprezentowane instrumenty zarządzania ryzykiem w rolnictwie mają szereg ograniczeń do których zaliczyć należy w przypadku

- Ubezpieczenia produkcji rolnej:

⁷ Stabilizacja dochodów rolników – zapewniono kompleksowy zestaw narzędzi, ale należy upowszechnić ich stosowanie i zapobiec nadmiernym rekompensatom, Sprawozdanie specjalne nr 23, Europejski Trybunał Obrachunkowy 2019.

- występowanie ryzyk katastroficznych, z którymi tradycyjne ubezpieczenia sobie nie radzą (wysokie koszty polis, brak popytu). Problem ten jest niezwykle istotny, bowiem według Europejskiej Agencji Środowiska (EEA)⁸ istnieje obawa, że poziom strat ponoszonych w uprawach w UE w wyniku ekstremalnych warunków pogodowych (opady deszczu, susze, powodzie i pustynnienie obszarów) wzrośnie,
- Ograniczenia informacyjne stanowią problem dla zakładów ubezpieczeniowych. Asymetria informacji przyczynia się do pojawiania się dodatkowych kosztów związanych z negatywną selekcją (wyższe koszty *underwritingu*, utrata klientów) oraz hazardem moralnym (wyższe koszty administracyjne i likwidacji szkód),
- wysokie koszty transakcyjne związane m.in. z utrzymaniem dużej liczby agentów ubezpieczeniowych itp.,
- pomoc budżetowa w przypadku wystąpienia strat na szeroką skalę działa demotywująco na zawieranie umów ubezpieczeniowych, co więcej każda interwencja publiczna, osłabia motywację do opracowania strategii na poziomie gospodarstwa rolnego i narzędzi rynkowych,
- minimalizują wyłącznie ryzyko produkcyjne, podczas gdy celem rolnika jak zostało to wcześniej podkreślone jest maksymalizacja dochodu. Stąd duży nacisk kładzie się na narzędzia stabilizujące dochody w gospodarstwach rolnych,
- Ubezpieczenia dochodów:
 - brak danych pochodzących z ewidencji gospodarczej o wysokości osiągniętego w gospodarstwie dochodu, jest to problem, który występuje w Polsce,
 - są narażone na kumulacje roszczeń ponieważ składową ryzyka dochodowego obok ryzyka produkcyjnego jest ryzyko cenowe,
 - oferują rekompensaty na bardzo niskim poziomie . Wypłata odszkodowania następuje przy spadku dochodów powyżej 30%, a jego wielkość nie może być wyższa niż 70% utraconego dochodu.

W Polsce, jeśli chodzi o narzędzia zarządzania ryzykiem w gospodarstwie rolnym, to najpowszechniej wykorzystywane są ubezpieczenia. Z danych FADN wynika, że najczęściej ubezpieczają się gospodarstwa duże (prawie co trzecie gospodarstwo posiada ubezpieczenie upraw. Powszechność tego rodzaju ubezpieczeń maleje wraz z wielkością ekonomiczną gospodarstwa rolnego. Gospodarstwa osiągające nie więcej niż 8 tys. euro standardowej produkcji rocznej stanowią zaledwie 6% ubezpieczonych w ramach ubezpieczeń upraw.

Podsumowanie

Powyższe rozważania wskazują, że rolnictwo należy do tych działów gospodarki, które jest szczególnie narażone na działanie różnorodnych czynników ryzyka. Wśród nich wymienić należy: ryzyko majątkowe (związane z możliwymi stratami w majątku), ryzyko produkcyjne (odnoszone do możliwych strat w wytwarzanej produkcji), ryzyko rynkowe (związane z

⁸ Sprawozdanie EEA z 2016 roku dotyczące wpływu zmiany klimatu i podatności na zagrożenia w Europie, Rozdział 5.3 „Rolnictwo”

niestabilnością cen), osobowe (związane z sytuacjami zagrażającymi zdrowiu i życiu osób zatrudnionych w gospodarstwie), finansowe (związane z niekorzystnymi zmianami czynników makroekonomicznych, jak stopy procentowe czy kursy wymiany walut) oraz instytucjonalne (związane z kształtem i możliwymi zmianami polityki rolnej).

Rolnictwo jest szczególnie narażone na ryzyko powstające w obszarze bezpieczeństwa produkcji żywności i zdrowotności, dostaw surowców oraz w obszarze przyrodniczym (uzależnienie jakości i wielkości dostaw od warunków atmosferycznych). Te specyficzne grupy ryzyka powodują, że za niezbędne należy uznać wszelkie działania interwencyjne państwa w sferze ochrony i zabezpieczania przed różnymi rodzajami ryzyka w rolnictwie. Zestaw instrumentów ograniczających ryzyka w rolnictwie jest rozbudowany. Niestety zakres ich wykorzystywania jest nadal ograniczony i sprowadza się do stosowanie interwencji państwowych, wykorzystania instrumentów ubezpieczeniowych oraz klęskowej pomocy *ad hoc*.

Zagadnienie ryzyka katastroficznego będzie zyskiwać na znaczeniu, co może powodować, że dotychczasowe rozwiązania mogą być niewystarczające. Istnieje zatem konieczność rozważnego wsparcia budżetowego, precyzyjnie adresowanych i czasowych działań, inicjatyw i projektów związanych z zarządzaniem takim ryzykiem.

Badania dowodzą, że w przypadku rolnictwa interwencje rządowe są wskazane. Niemniej jednak, aby były one uzasadnione, państwo powinno dostarczyć szeregu instrumentów wspomagających niwelowanie ryzyka.

Wśród instrumentów wsparcia mających na celu pomoc w ograniczanie negatywnych skutków pojawiającego się ryzyka (spadek dochodów, spadek plonów, spadek cen itp.) wymienić należy dopłaty do ubezpieczeń upraw i zwierząt gospodarskich, fundusze wzajemne i fundusze stabilizacji dochodów, ubezpieczenia indeksowane czy np. kontrakty terminowe.

W polskim rolnictwie od wielu lat podnosi się problem braku nowych rozwiązań mających na celu ograniczanie skutków ryzyka w tym sektorze. Co więcej obecne rozwiązania w tym obszarze (ubezpieczenia dotowane upraw i zwierząt gospodarskich) są nadal nieefektywnie wykorzystywane. Prawdopodobnie małe zainteresowanie ubezpieczeniami produkcji rolnej spowodowane jest asymetria korzyści i kosztów z nich wynikających. Rolnicy zawierający umowy ubezpieczeniowe, względem ubezpieczycieli znajdują się w mniej korzystnej sytuacji ubezpieczeniowej. Rolnicy zobowiązani są do zapłaty relatywnie wysokiej składki (mimo dofinansowania). Natomiast ubezpieczyciele mają rozpoznać częstotliwość występowania ryzyka i kalkulują odpowiednio składkę. Następnie, gdy wystąpi szkoda, to przy wypłacie odszkodowania uwzględnia się wysoki próg ubytku produkcji oraz udział własny rolnika. Wszystko to powoduje, że producent rolny nie postrzega dotychczas funkcjonujących ubezpieczeń jako rozwiązań korzystnych dla niego.

Wydaje się, że jest najwyższy czas wprowadzania rachunkowości wśród gospodarstwa rolnych jako instrumentu oceny sytuacji produkcyjno-dochodowej i na tym tle tworzyć nowe rozwiązania ograniczające ryzyko w rolnictwie.

Sprawny „System wiedzy i innowacyjności w rolnictwie” (AKIS) determinantą konkurencyjności polskich gospodarstw rodzinnych⁹

dr hab. inż. Józef Kania, prof. PWSZ

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Tarnowie

Wstęp

Promowanie inteligentnego i trwałego wzrostu gospodarczego sprzyjającego włączeniu społecznemu to cel strategii „Europa 2020” której centralnym elementem są innowacje. W ramach bieżącej Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) innowacje postrzegane są jako kluczowy czynnik wspomagający zrównoważone rolnictwo i rozwój obszarów wiejskich. Do najważniejszych wyzwań i szans związanych ze zrównoważoną produkcją i rozwojem obszarów wiejskich należą: ochrona różnorodności biologicznej, zapewnienie rentowności produkcji rolniczej, wykorzystanie biomasy, produkcja bioenergii, przeciwdziałanie zmianie klimatu, zarządzanie zasobami oraz bezpieczeństwo żywnościowe i bezpieczna żywność.

Innowacje można rozumieć na wiele sposobów. Można je wiązać z nowymi i ulepszonymi produktami, procesami, techniką i technologiami, usługami bądź dostosowaniem ich do nowych wymogów, np. środowiskowych. Nowy pomysł określa się mianem innowacji tylko wtedy, gdy staje się on powszechnie zastosowany w danej dziedzinie, a więc gdy przynosi on konkretne rezultaty. Niezbędnym czynnikiem napędzającym wdrażanie i upowszechnianie innowacji we współczesnym świecie są interakcje między rolnikami, pracownikami nauki i doradcami oraz pozostałymi interesariuszami systemu wiedzy i innowacji w rolnictwie (ang. AKIS¹⁰)

Interaktywny model innowacji, oparty na dobrowolnym udziale podmiotów w grupowym projekcie, ma być przewodnią zasadą transferu wiedzy. Chodzi w tym modelu o odejście od odgórnego wykorzystywania nauki i technologii, aby zwiększyć skuteczność techniczną, i przejście w kierunku innowacji społecznych, które charakteryzują się dążeniem do osiągnięcia trwałych korzyści poprzez nowe formy współpracy.

W innowacjach istnieje luka pomiędzy badaniami naukowymi, a praktyką, tzn. wynalazki naukowców nie są w wystarczającym stopniu wykorzystywane, a często naukowcy nie zajmują się kwestiami istotnymi dla rolników.

⁹ Referat przygotowany na konferencję w Jachrance w dniach 9-10.09.2020r. nt. „Gospodarstwa rodzinne w dobie globalizacji”

¹⁰ AKIS-Agricultural Knowledge and Information/Innovation System

Priorytetem w polityce innowacyjnej UE w okresie 2014-2020 jest połączenie polityki w zakresie badań naukowych i polityki rozwoju obszarów wiejskich, czego dowodem są m.in. programy operacyjne Horyzont 2020 i PROW 2014-2020 (priorytet „Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie i leśnictwie oraz na obszarach wiejskich”).

Celem niniejszego opracowania jest zobrazowanie stanu wiedzy w zakresie transferu wyników badań do praktyki rolniczej poprzez identyfikację istniejących systemów wiedzy i informacji oraz czynników je kształtujących. Wnioski i rekomendacje powinny zapewnić lepsze zrozumienie procesu transferu wiedzy w rolnictwie i przyczynić się do wzrostu konkurencyjności gospodarstw rodzinnych.

Materiałem źródłowym jest dokonany przegląd literatury przedmiotu oraz wyniki publikowanych badań własnych i zespołowych autora.

Proces transferu wiedzy – zastosowanie wyników badań w praktyce rolniczej

Transfer wiedzy definiowany jest jako jednokierunkowy przepływ wiedzy od nauki do praktyki obejmujący różne grupy potencjalnych klientów jak np. rolników, przedsiębiorców, doradców, menedżerów, decydentów, za który to transfer odpowiedzialni są z reguły naukowcy.

Metody transferu wiedzy mogą być aktywne lub pasywne, w zależności od celów transferu wiedzy. Wyróżnia się trzy typy transferu wiedzy wykorzystywane przez badaczy:

- Promocja – ma na celu promowanie wiedzy, a więc stwarzania wśród potencjalnych odbiorców świadomości tej wiedzy. Wiedza jest tutaj dostępna poprzez czasopisma, biuletyny, strony www i mass media, przy czym zazwyczaj nie jest ona kierowana do specyficznych grup klientów. Celem tego typu transferu wiedzy jest upowszechnienie informacji na zewnątrz danej instytucji naukowej;
- Wdrażanie – najbardziej aktywny transfer wiedzy mający na celu zmianę zachowań. Strategie wdrażania obejmują wysiłki na rzecz przełamania różnych barier wśród odbiorców. Wdrażanie wyników badań odbywa się poprzez indywidualne kontakty naukowców lub/i doradców z rolnikami, czy też analizę efektów z prowadzonych doświadczeń, demonstracji polowych i projektów pilotażowych. Czyni się to po to, aby zmienić nastawienie potencjalnych odbiorców do nowoczesnej wiedzy i innowacji. Są to działania na małą skalę.
- Upowszechnianie – obejmuje działania celowe na dużą skalę, polegające na dzieleniu się wynikami badań wśród konkretnych odbiorców poprzez przesyłanie im wyników

badania i zaproszenia do udziału w seminariach i konferencjach. Celem jest tutaj zarówno kreowanie wiedzy wśród określonych grup odbiorców, jak i zmiana ich zachowań.

W literaturze przedmiotu wyróżnia się dwa główne mechanizmy transferu wiedzy, tj. informacji i interakcji. Mechanizmy informacji obejmują raporty z badań, artykuły naukowe, czasopisma profesjonalne, raporty informacyjne, poradniki, materiały szkoleniowe, blogi, strony www itp. Tworzenie centralnych lub regulowanych baz danych dotyczących rozwiązań innowacyjnych, najlepszych praktyk produkcyjnych oraz platform wymiany wiedzy, mogą być rozwiązaniem prowadzącym do lepszego zarządzania wiedzą i jej transferu. Mechanizmy interakcji obejmują z kolei metody zdobywania i upowszechniania wiedzy poprzez komunikowanie interpersonalne. Należą do nich wykłady, konferencje, seminaria, warsztaty, szkolenia, dyskusje, spotkania, wizyty studyjne i różne społeczne działania.

Transfer przepływu wiedzy jest głównym problemem w doskonaleniu praktyk rolniczych, produkcyjnych, środowiskowych, higienicznych i innych. Obecnie jakkolwiek nowoczesne technologie informacyjno-komunikacyjne ułatwiają pracownikom sfery produkcyjnej dostęp do wyników badań, to jednak wciąż pomiędzy wiedzą tworzoną przez naukowców a praktyką rolniczą, istnieje duża luka. Przyczyny istnienia tej luki przypisuje się głównie pracownikom naukowym, którzy często swoje zainteresowania, czas i wysiłek koncentrują na tworzeniu wiedzy, a nie na upowszechnianiu swoich wyników badań. To powoduje główną barierę w dyfuzji wyników badań do menedżerów, decydentów, doradców i producentów. Inni autorzy przyczyn tej luki upatrują wśród przedstawicieli praktyki rolniczej. Zaliczają do nich: konserwatyzm i nieufność do wdrożenia nowej wiedzy, niskie kompetencje, słabą percepcję. Wśród cech odbiorców innowacji w kontekście transferu wiedzy ważne są: motywacja co do wykorzystania wiedzy, stopień nieufności na wiedzę zewnętrzną, kompatybilność ich celów z celami polityki rolnej i dobrymi praktykami rolniczymi oraz posiadanie odpowiednich zasobów finansowych, rzeczowych, informacyjnych oraz ludzkich.

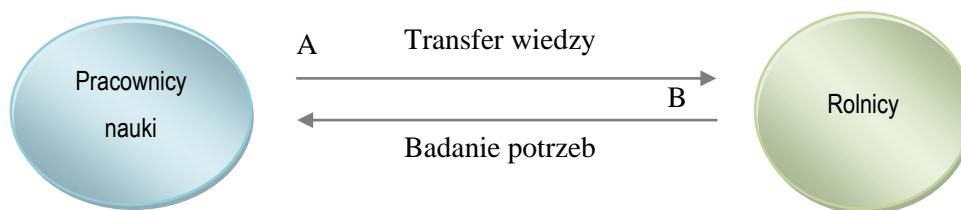
Istnienie luki w procesie transferu wiedzy od nauki do praktyki rolniczej sprawia, że olbrzymia wiedza generowana przez naukowców nie trafia bądź trafia z dużym opóźnieniem do ostatecznych jej beneficjentów czyli rolników. Krytyczną rolę w tym procesie spełniają lub mogą spełniać doradcy, nazywani współcześnie brokerami wiedzy. Ich zadaniem jest utrzymywanie bliskich kontaktów zarówno z pracownikami nauki, jak i rolnikami. Powinni oni stanowić pomost pozwalający na lepszą interakcję pomiędzy naukowcami a rolnikami. W europejskich systemach wiedzy i informacji/innowacji, bardzo ważne ogniwo w procesie

transferu wiedzy stanowią doradcy. Wymaga się od nich nie tylko posiadania doskonałej wiedzy fachowej (ogólnej i specjalistycznej w danej dziedzinie) i metodycznej oraz umiejętności w zakresie komunikacji interpersonalnej, ale także systematycznego jej doskonalenia oraz nabywania doświadczenia praktycznego, które wymaga czasu. Warto przy tym zauważyć, że kształcenie praktyczne na wyższych studiach rolniczych (praktyki zawodowe, ćwiczenia terenowe, wizyty studyjne, udział praktyków w wykładach) jest wielce niedoskonałe, co potwierdzają raporty i wyniki badań wielu polskich autorów.

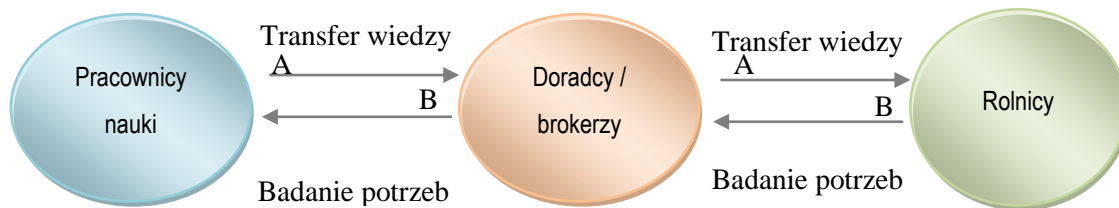
Nabywanie doświadczenia to również udział doradców w konferencjach naukowych, seminariach i warsztatach tematycznych. Wielu doradców postrzega jednak naukowców jako tych, którzy należą do świata teorii, który jest oddalony od problemów praktyki rolniczej, a które nie są przez nich podejmowane. Jest ogromnie ważne, by spróbować ściślej powiązać świat nauki z praktyką rolniczą, by zniwelować istniejącą lukę w systemie transferu wiedzy poprzez kreowanie lepszej atmosfery współpracy i nowych powiązań.

Na rycinach od 1 do 3 zobrazowano graficznie liniowy transfer wiedzy z nauki do praktyki rolniczej przy wykorzystaniu modelu transferu technologii oraz modelu społecznej interakcji. Liniowe podejście do transferu wiedzy oznacza podejście oparte na nauce i badaniach naukowych, w których nowe pomysły wynikające z badań są wprowadzane w życie poprzez jednokierunkowy (liniowy) przepływ wiedzy.

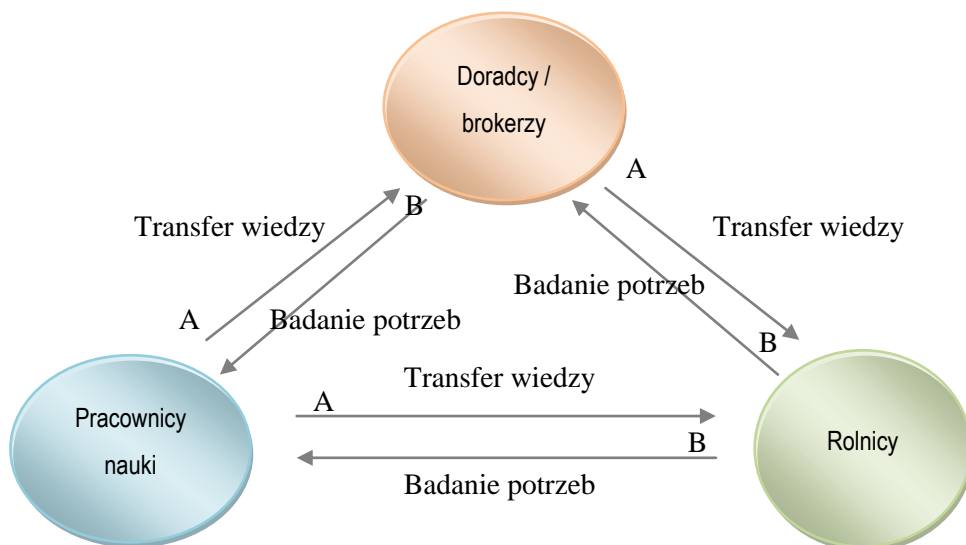
Odmiennym podejściem do transferu wiedzy i informacji jest podejście interaktywne, w którym elementy składowe dobrej informacji czy innowacyjnego rozwiązania mogą pochodzić nie tylko z nauki, ale i od rolników oraz innych interesariuszy systemu wiedzy.

Ryc. 1. Transfer wiedzy bezpośrednio od nauki do praktyki rolniczej w układzie dwóch interesariuszy w modelu transferu technologii (A) oraz w modelu społecznej interakcji (B)

Ryc. 2. Transfer wiedzy z nauki do praktyki poprzez doradztwo w układzie trzech interesariuszy w modelu transferu technologii (A) oraz w modelu społecznej interakcji (B)

Ryc. 3. Alternatywny transfer wiedzy z nauki do praktyki w układzie dwóch bądź trzech interesariuszy w modelu transferu technologii (A) oraz w modelu społecznej interakcji (B)

Systemy wiedzy rolniczej i informacji oraz modele transferu wiedzy w rolnictwie

Koncepcja systemu wiedzy rolniczej powstała w latach 60. XX wieku wskutek interwencyjnej polityki państw, które modernizowały rolnictwo i chciały przyspieszyć transfer wiedzy do praktyki rolniczej poprzez silną integrację nauki, edukacji i doradztwa, najczęściej na poziomie krajowym, realizowany przez rządowe resorty rolnictwa. Nieco później, bo w latach 70. takie organizacje jak OECD i FAO wprowadzały w dyskursie politycznym koncepcję systemu wiedzy i informacji, która następnie ewoluowała w kierunku systemów innowacji rolniczych, a obecnie w kierunku sieci uczenia i innowacji oraz Europejskiego Partnerstwa Innowacyjnego. Definiowane są one następująco:

System wiedzy rolniczej – zbiór uczestników (aktorów) takich, jak pracownicy naukowcy, wykładowcy i doradcy pracujący w sektorze rolnictwa. Nacisk kładziony jest w tym systemie na tworzenie wiedzy rolniczej w ramach krajowych systemów badawczych.

Rezultaty tych badań są następnie transferowane do praktyki rolniczej poprzez organizacje doradztwa rolniczego.

System wiedzy i informacji rolniczej – klasyczna definicja określa go jako „zbiór instytucji i organizacji rolniczych i/lub osób oraz powiązań i interakcji między nimi, zaangażowanych w tworzenie, gromadzenie, selekcję, przetwarzanie, przekazywanie i wykorzystanie wiedzy i informacji w celu zrównoważonego rozwoju rolnictwa poprzez wsparcie podejmowania decyzji i rozwiązywania problemów”. Ta koncepcja rozwinęła pojęcie systemu wiedzy rolniczej poprzez skierowanie głównego akcentu na proces tworzenia wiedzy oraz uwzględnienia w nim innych uczestników systemu poza nauką, edukacją i doradztwem.

Bardziej współczesny system to **system wiedzy i innowacji rolniczych**, który nabrał większego znaczenia poprzez otwarcie się na większą realizację zadań publicznych i skoncentrowanie się na innowacjach.

Kluczowe znaczenie dla sprawności AKIS ma sieciowanie oraz współpraca między instytucjami naukowymi, organizacjami doradczymi i rolnikami. Stąd pojawienie się w ostatnich 20. latach rolniczych systemów innowacji.

Rolnicze systemy innowacji – systemy te definiowane są jako „sieci organizacji, przedsiębiorstw i osób fizycznych nakierowanych na wprowadzanie nowych produktów, nowych technologii i nowych form organizacyjnych do ekonomicznego wykorzystania i które razem z instytucjami publicznymi i polityką rolną wpływają na sposób, w jaki poszczególne osoby się komunikują, dzielą i wymieniają się wiedzą oraz ją wykorzystują”.

Sieciowe podejście reprezentuje również koncepcja **sieci uczenia i innowacji na rzecz zrównoważonego rolnictwa**. Charakteryzuje się ona tematycznie nakierowanymi sieciami uczenia różnych partnerów, zarówno tych będących członkami sieci, jak i spoza nich. Mogą to być rolnicy, doradcy, naukowcy, pracownicy administracji publicznej i inni interesariusze. Nacisk w tej koncepcji kładzie się na tworzenie, uczenie i innowacyjność poprzez interakcje pomiędzy członkami.

Różnica pomiędzy rolniczymi systemami innowacji a sieciami uczenia i innowacji polega na konceptualizacji wiedzy. W tym pierwszym wiedza postrzegana jest jako „zasób do przekazania”, natomiast w sieci podkreśla się „niezbędne procesy” do tego, by wiedza była użyteczna i możliwa do zastosowania przez innych uczestników.

Jak możemy zauważyć, definicje te charakteryzują się ewolucją myślenia; od systemu wiedzy rolniczej do rolniczych systemów innowacyjnych jako procesu stopniowego kwestionowania liniowego transferu wiedzy (z nauki poprzez doradztwo do praktyki i

odwrotnie) w kierunku bardziej kompleksowej i sieciowej wizji tworzenia wiedzy, uczenia się i podejmowania działań innowacyjnych. Te nowe koncepcje wychodzą naprzeciw postępowi w rolnictwie i zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich.

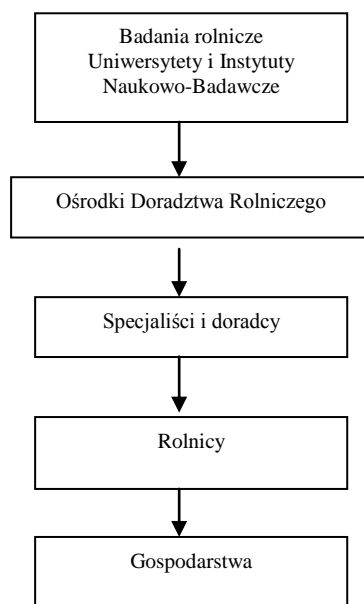
W literaturze zagranicznej zaproponowanych zostało wiele modeli transferu wiedzy rolniczej i ich wykorzystania. Według badań autora można je podzielić na 4 grupy:

1. modele transferu technologii. W Polsce znane one są jako modele badawczo-rozwojowo-wdrożeniowo-upowszechnieniowe, obejmujące: badania podstawowe, badania stosowane, rozwój technik i technologii produkcji oraz ich wdrażanie i upowszechnianie,
2. modele społecznej interakcji,
3. modele rozwiązywania problemów,
4. modele sieciowe.

1. Model transferu technologii

Punktem wyjścia jest tutaj opracowanie nowej technologii w jednostce naukowo-badawczej, a następnie jej wdrożenie i upowszechnienie w praktyce. Przepływ informacji odbywa się w tym tradycyjnym modelu od jednostki naukowo-badawczej do ośrodka doradztwa rolniczego i rolnika, z góry w dół (ryc. 4). Nauka pełni w tym modelu rolę „pompy tłoczącej”. Pracownik instytucji naukowo-badawczej jest inicjatorem badań, realizatorem i osobą odpowiedzialną za promocję i upowszechnianie oraz wdrażanie wyników swoich badań. Wadą jego, jest brak przepływu informacji zwrotnej od rolników do doradców i naukowców, co współcześnie kojarzy nam się z badaniami marketingowymi wśród klientów doradztwa, czyli rozeznaniem ich potrzeb i oczekiwań. W modelu tym nie uwzględnia się ponadto roli badań socjologicznych, psychologicznych, polityki rolnej i ekonomicznej, a także funkcjonowania całego otoczenia instytucjonalnego wsi i rolnictwa.

Naukowcy i doradcy działają w modelu transferu technologii jak specjaliści i eksperci, zafascynowani posiadaną wiedzą i wynikami swoich badań, chcący, by klienci dostosowali się do oferowanej przez nich informacji czy porady. Informacja czy też sposób jej przekazu nie może być kwestionowana z uwagi na ich wysoki status społeczny. Częste pytanie naukowców/doradców brzmi: „Dlaczego oni (rolnicy) nie stosują tego, co my im proponujemy?”. A bez dostosowania informacji i porady do potrzeb i możliwości danego rolnika oraz znajomości jego cech osobowych, skuteczność przekazu wiedzy i informacji jest zazwyczaj niska.

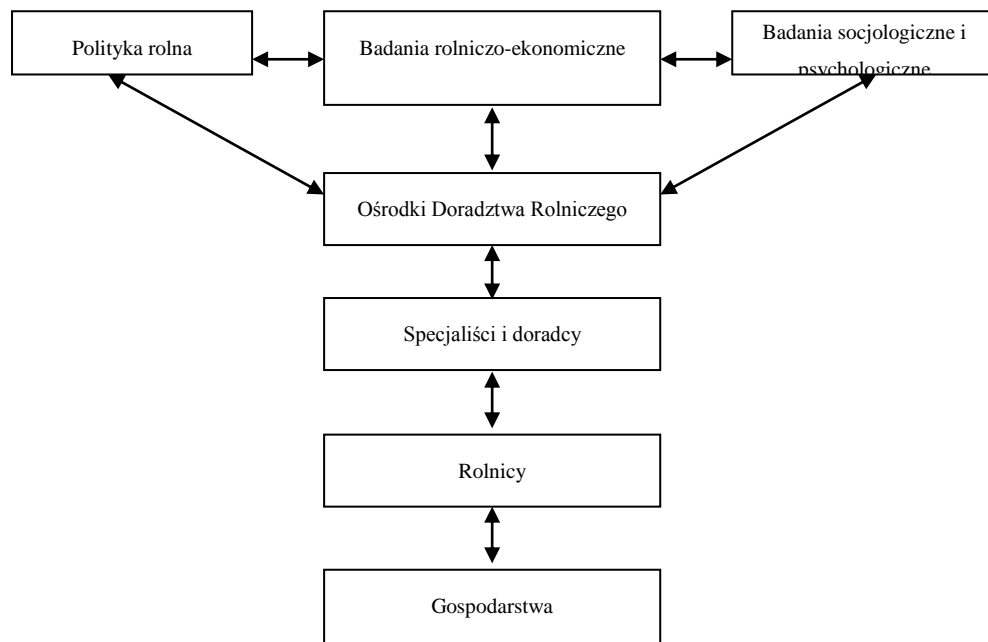

Ryc. 4. Uproszczony schemat przepływu wiedzy i informacji w modelu transferu technologii
 Źródło: Van den Ban A.W., Hawkins H.S. 1997. *Doradztwo rolnicze, Wyd. I polskie. MSDR zs w AR, Kraków.*

2. Model społecznej interakcji

Klasyczny przepływ wiedzy i informacji w modelu społecznej interakcji przedstawiono na rycinie 5. W modelu tym wykorzystuje się teorię dyfuzji innowacji Rogersa (1983) oraz informację zwrotną od rolników do doradców, naukowców i polityków, a przede wszystkim uwzględnia się potrzeby i oczekiwania klientów doradztwa. Praktyka w tym modelu jest swoistą „pompą ssącą” – organizacje rolnicze, menedżerowie, rolnicy lub grupy rolników zamawiają badania i zlecają ekspertyzy, by ich wyniki zastosować w praktyce. W modelu społecznej interakcji mamy do czynienia z marketingowym podejściem do badania potrzeb transferu wiedzy, a więc określona forma i metoda doradztwa dostosowywana jest do konkretnego odbiorcy lub grupy odbiorców, którzy reagują na innowacje w bardzo różny sposób. Zgodnie z teorią dyfuzji, wśród grup odbiorców przyjmujących innowacje rolnicze po raz pierwszy, wyróżnia się innowatorów, stanowiących 2,5% populacji, wcześniej adaptujących, nazywanych również pionierami, rolnikami postępowymi, a współcześnie liderami, stanowiącymi tzw. „prawe ramię” doradców, których jest 13,5%, wczesną większość – rolników dość postępowych, nazywanych inaczej naśladowcami – 34%, późną większość – rolników dość tradycyjnych nazywanych tradycjonalistami – 34% oraz maruderów – rolników opieszających – 16%. Umiejętność rozeznania przez doradcę poszczególnych grup odbiorców wśród populacji rolników w rejonie swojego oddziaływania,

a zwłaszcza wyłonienie grupy liderów opinii, może znakomicie ułatwić przekaz wiedzy i informacji oraz zwiększyć oddziaływanie na inne grupy rolników.

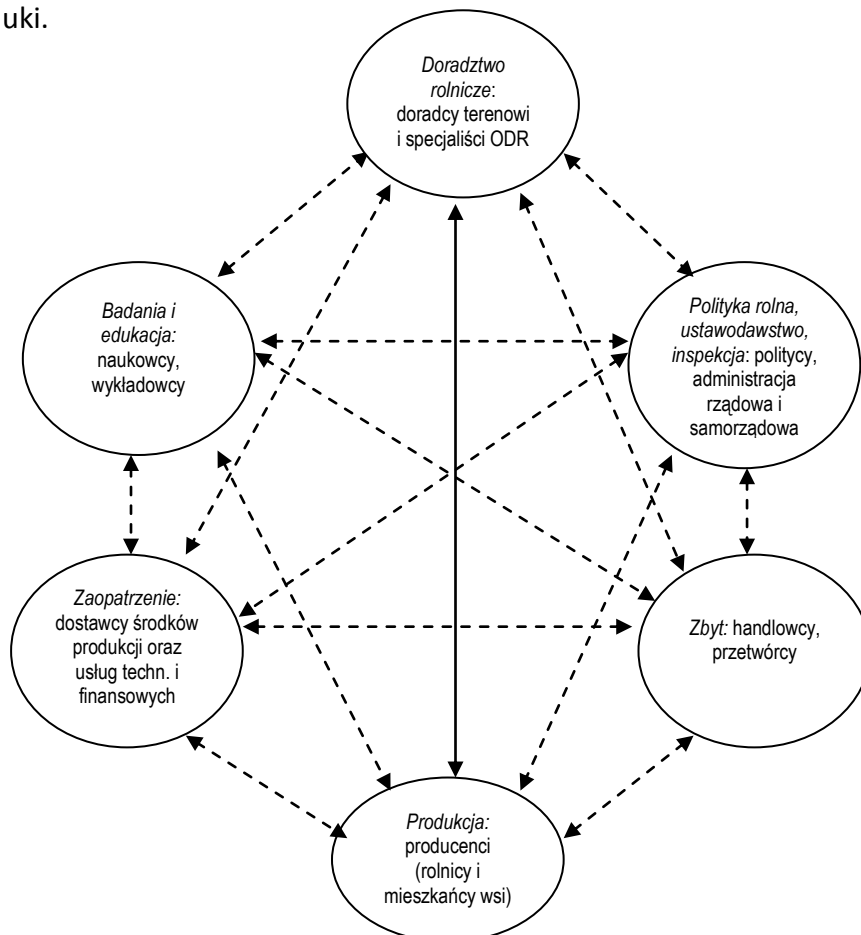
Ryc. 5. Uproszczony schemat przepływu wiedzy i informacji w modelu społecznej interakcji
 Źródło: Van den Ban A.W., Hawkins H.S. 1997. *Doradztwo rolnicze, Wyd. I polskie. MSDR* z s. w AR, Kraków.

Model społecznej interakcji odzwierciedla również koncepcja Systemu Wiedzy i Innowacji Rolniczej opracowana przez Bank Światowy. System ten obejmuje sześć głównych ogniw (interesariuszy), wzajemnie od siebie zależnych, co ilustruje rycina 6. Są to:

- 1) *Produkcja*: reprezentują ją przede wszystkim rolnicy – właściciele gospodarstw rolnych bądź dzierżawcy, ale również menedżerowie zarządzający gospodarstwami będącymi własnością innych osób. Rolników postrzega się w systemie wraz z rodzinami i całą społecznością danej wsi, w której zamieszkują.
- 2) *Zaopatrzenie*: organizacje lub instytucje, osoby fizyczne lub prawne – dostawcy środków i usług, którzy zaopatrują rolników w środki produkcji, tj. w nawozy, środki ochrony roślin, nasiona, zwierzęta hodowlane, maszyny, a także udzielają pożyczek i kredytów oraz wypłacają dopłaty, dotacje, itp.
- 3) *Sprzedaż/marketing*: osoby fizyczne i prawne, organizacje producenckie i przedsiębiorstwa, które skupują produkty rolnicze, magazynują, sortują, przetwarzają, transportują, sprzedają w hurcie i detalu.
- 4) *Polityka rolna, ustawodawstwo, inspekcja*: politycy, urzędnicy administracji państwowej i samorządowej oraz inspektorzy. Są oni odpowiedzialni za kształt

polityki rolnej, obowiązujące prawo i jego egzekwowanie w zakresie jakości, higieny, bezpieczeństwa, ochrony środowiska itp.

- 5) *Badania i edukacja*: naukowcy, wykładowcy i nauczyciele szkół rolniczych, zajmujący się generowaniem nowej wiedzy, by systematycznie wzmacniać system (innowacyjność), analizą efektywności stosowanych technologii produkcji, rozwijaniem sposobów zarządzania w poszczególnych ogniwach systemu oraz wszechstronnym i specjalistycznym kształceniem nowych kadr dla wszystkich elementów tego systemu.
- 6) *Doradztwo rolnicze*: doradcy terenowi i specjaliści zajmujący się informacją rynkową, upowszechnianiem innowacji rolniczych, ekonomicznych, organizacyjnych, edukacją ustawiczną oraz rozwiązywaniem problemów praktyki rolniczej, obejmującej nie tylko ogniwo produkcji, ale również zaopatrzenie i zbyt, we współpracy z przedstawicielami nauki.

Ryc. 6. Ogniwa funkcjonalne i ich powiązania w Systemie Wiedzy i Innowacji Rolniczej

Źródło: Kania J. 2007. *Doradztwo rolnicze w Polsce w świetle potrzeb i doświadczeń zagranicznych*. Zeszyty Naukowe AR w Krakowie nr 440, Rozprawy z. 318. 201.

Analiza interesariuszy wchodzących w skład Systemu Wiedzy i Innowacji Rolniczej wskazuje, że każdy z tych elementów systemu jest słabiej lub silniej związany z innymi. Dlatego uważa się, że każda zmiana w jednym ogniwie systemu musi spowodować określone skutki w pozostałych ogniwach i odwrotnie. Nie można na przykład twierdzić, że tylko nauka jest w stanie rozwiązać wszelkie problemy niedostatku żywności na świecie, czy też, że tylko dobry system doradztwa rolniczego może efektywnie wykorzystać rezultaty badań naukowych. Wszystkie ogniwa są ważne i muszą współdziałać, by rozwój wsi i rolnictwa mógł postępować zgodnie z założeniami strategicznymi polityki rolnej i strukturalnej.

Zatem doradztwo nie może funkcjonować samo dla siebie, w oderwaniu od pozostałych ogniw tego Systemu. Współdziałanie z nimi jest niezbędne, by mogło ono w pełni wykorzystać swoje możliwości. Nie można również doskonalić samego doradztwa bez doskonalenia systemu badań naukowych i mechanizmu łączącego je z doradztwem, jak również nie można doskonalić zarządzania doradztwem bez możliwości wpływania rolników na jego program i ocenę uzyskiwanych efektów.

3. Model rozwiązywania problemów

W koncepcji transferu wiedzy w warunkach gospodarki rynkowej dużą uwagę przywiązuje się do modeli rozwiązywania problemów przy wykorzystaniu podejścia klasycznego, w którym problem rozwiązywany jest przez doradców/naukowców bądź podejścia uczestniczącego. W podejściu uczestniczącym naukowcy i przedstawiciele praktyki rolniczej współpracują nad identyfikacją problemów badawczych adekwatnych do ich potrzeb i umiejętności, dzielą się informacją, wiedzą i doświadczeniem.

Punktem wyjścia w modelu rozwiązywania problemów jest problem rolnika lub grupy rolników, inicjowany przez nich lub przez doradcę, a nie rezultat badań czy innowacja rolnicza. Dany problem rozwiązywany jest przez doradcę/naukowca lub wspólnie przez doradcę/naukowca i rolnika na zasadzie partnerskiej współpracy, przy czym ostateczną decyzję co do zastosowania danego rozwiązania podejmuje rolnik.

W przypadku stosowania metod doradztwa grupowego należy pamiętać, by łączyć rolników w tzw. grupy celowe – grupy rolników posiadających ten sam bądź podobny problem. Ich wspólne z doradcą czy naukowcem zaangażowanie w proces rozwiązywania danego problemu zazwyczaj przynosi bardzo pozytywne efekty.

W typowym modelu rozwiązywania problemów wyróżniamy 5 etapów, tj. identyfikację potrzeb, zdefiniowanie problemu, poszukiwanie rozwiązań, wybór najlepszego sposobu rozwiązania problemu i wdrożenie wybranego rozwiązania do praktyki rolniczej.

4. Modele sieciowe

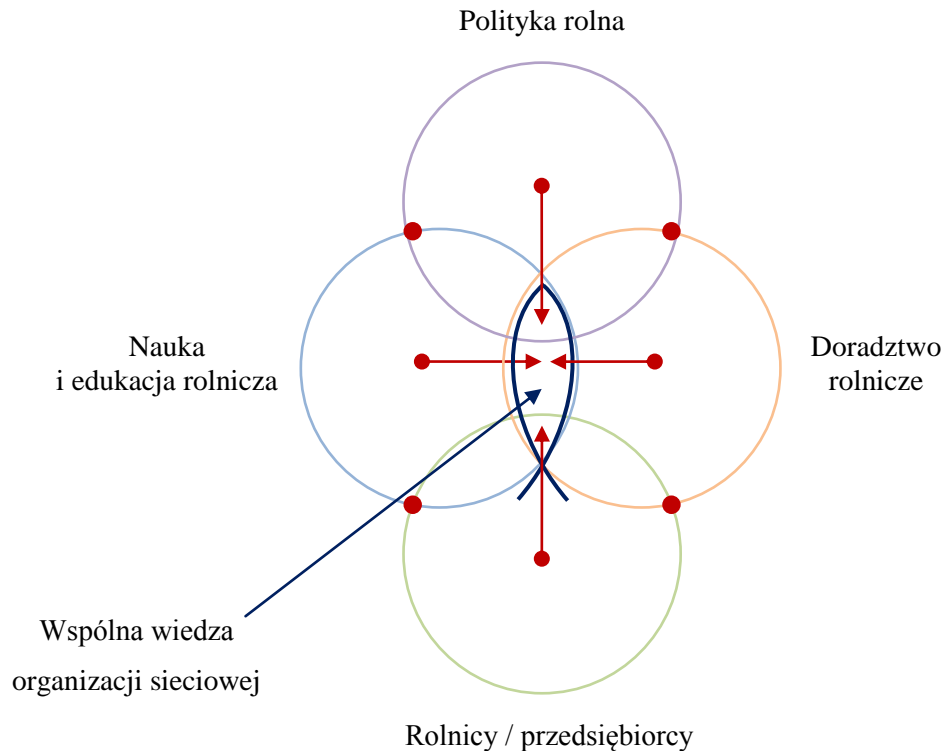
Sieciowanie to działanie umożliwiające nawiązywanie kontaktów, wymianę poglądów, dostęp do informacji, współpracę i współdziałanie ułatwiające dochodzenie do oczekiwanych rezultatów. Warunki funkcjonowania sieci to wspólne cele, jasno określony problem, suwerenność członków sieci, dobrowolność uczestnictwa, aktywność członków, podział odpowiedzialności oraz jasno określone zasady funkcjonowania. Wyróżnia następujące rodzaje sieci:

- sieci powiązań z dominującą rolą przedsiębiorstw typu biznes-biznes, np. klastry,
- sieci powiązań instytucji generujących wiedzę typu nauka-biznes lub nauka-nauka,
- sieci powiązań między władzami: władze rządowe–władze samorządowe, władze lokalne–władze lokalne, władze lokalne- instytucje pośredniczące i uczestniczące w finansowaniu innowacji.

Wśród instytucji około biznesowych wspierających transfer wiedzy możemy wyróżnić: agencje rozwoju regionalnego, parki naukowo-techniczne, inkubatory przedsiębiorczości, centra przedsiębiorczości, centra transferu technologii, platformy innowacyjne.

Koncepcję tworzenia wspólnej wiedzy w ramach sieciowania różnych podmiotów (interesariuszy) z uwzględnieniem brokerów wiedzy przedstawia ryc. 7. Zintegrowana komunikacja poszczególnych podmiotów ma prowadzić do tworzenia wspólnej wiedzy systemu innowacji. Uwzględnienie brokerów wiedzy ma usprawnić proces komunikacji.

W perspektywie finansowej UE 2014-2020 kładzie się nacisk na partnerstwa innowacyjne w zakresie rolnictwa zrównoważonego, zarządzania zasobami wodnymi, surowcami rolniczymi, rozwoju społeczności lokalnych, zdrowia itp. *Europejskie Partnerstwo Innowacyjne* stanowi nowe, oddolne podejście do badań i innowacji w aspekcie społecznym. Tworzenie grup operacyjnych w ramach EIP w okresie budżetowym UE – PROW 2014-2020 ma na celu promowanie wymiany wiedzy związanej innowacjami oraz ułatwianie interakcji między badaniami naukowymi a praktyką rolniczą. Dwa obszary polityki UE mają kluczowe znaczenie dla wdrożenia tego partnerstwa: WPR filar II oraz program Ramowy UE w zakresie badań naukowych i innowacji (Horyzont 2020). Innowacyjne rozwiązania, powstające w ramach sieci tworzone są tutaj w ramach podejścia interaktywnego, w którym elementy składowe pochodzą nie tylko z nauki, ale i z praktyki rolniczej oraz od innych interesariuszy. Dotyczą zazwyczaj zidentyfikowanych problemów, dla których powstają grupy operacyjne. Podmioty (interesariusze) zaangażowane w projekty stają się współwłaścicielami rozwiązania, co sprawia, że są bardziej skłonne wprowadzić je w praktyce.

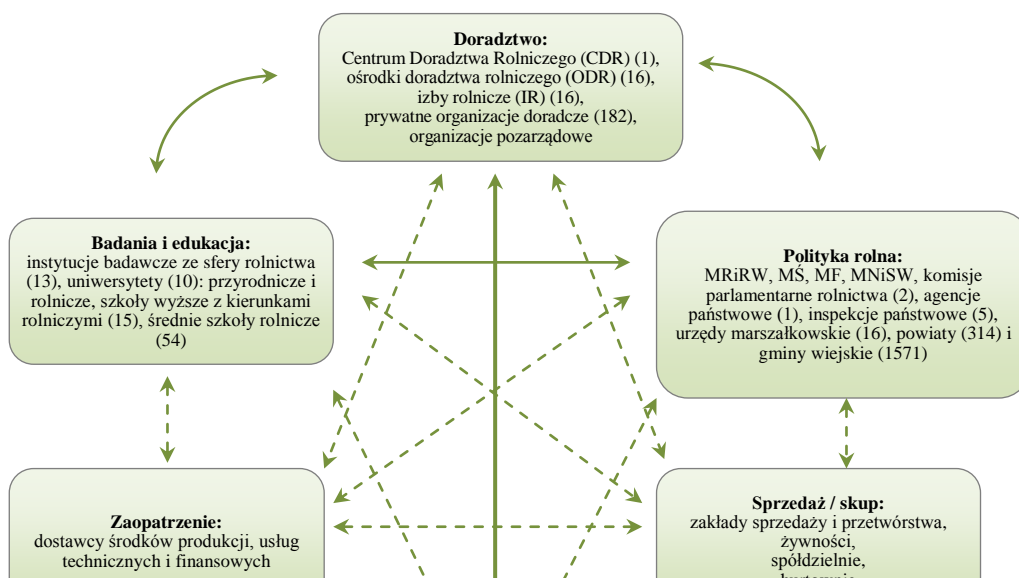
● → transfer wiedzy ● brokerzy wiedzy

Ryc. 7. Dekompozycja wiedzy: wiedza interesariuszy a wspólna wiedza systemu sieci innowacji

Źródło: Opracowanie własne na podst. Shin S.K., Kook. W., 2014. Can knowledge be more accessible in a virtual network?

System wiedzy w rolnictwie polskim

W Polsce, podobnie jak w wielu innych krajach, możemy wyróżnić sześć głównych ogniw systemu wiedzy rolniczej, wzajemnie od siebie zależnych, reprezentowanych przez różne podmioty (ryc. 8): 1) doradztwo rolnicze, 2) badania i edukacja rolnicza, 3) polityka rolna, 4) skup i sprzedaż produktów rolnych, 5) zaopatrzenie w środki do produkcji rolnej, 6) rolnicy – producenci rolni.

Relacje:
bardzo silne
silne
słabe

Ryc. 8. Interesariusze i ich wzajemne relacje w systemie wiedzy i informacji rolniczej w Polsce

Źródło: opracowano na podstawie [Kania, Vinogradnik i Tworzyk 2014]

Doradztwo rolnicze reprezentują doradcy terenowi i specjaliści zajmujący się informacją rynkową, upowszechnianiem innowacji rolniczych, ekonomicznych, organizacyjnych, edukacją ustawiczną oraz rozwiązywaniem problemów praktyki rolniczej, obejmującej nie tylko ogniwo produkcji, ale również zaopatrzenie i zbył, we współpracy z przedstawicielami nauki. Doradztwo rolnicze w Polsce tworzą: Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie z Oddziałami w Krakowie, Poznaniu, Radomiu i Warszawie (112 doradców), 16 wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego (3 454 doradców), 16 izb rolniczych (136 doradców), 182 zarejestrowane na liście MRiRW prywatne podmioty doradcze oraz liczne organizacje pozarządowe.

Badania i edukacja to naukowcy, wykładowcy i nauczyciele szkół rolniczych, zajmujący się generowaniem nowej wiedzy, by systematycznie wzmacniać system, analizą efektywności stosowanych technologii produkcji, rozwijaniem nowych sposobów zarządzania w poszczególnych ogniwach systemu oraz wszechstronnym i specjalistycznym kształceniem nowych kadr dla wszystkich elementów tego systemu. Ogniwo to obejmuje 13 rolniczych instytutów badawczych będących w gestii Ministra Rolnictwa, 10 wyższych uczelni uniwersyteckich, 15 wyższych szkół państwowych (z kierunkami rolnictwo) oraz 54 średnie szkoły rolnicze.

Polityka rolna, ustawodawstwo, inspekcja: politycy, urzędnicy administracji państwowej i samorządowej oraz inspektorzy. Są oni odpowiedzialni za kształt polityki rolnej, obowiązujące prawo i jego egzekwowanie w zakresie jakości, higieny, bezpieczeństwa,

ochrony środowiska, rozwoju lokalnego. Reprezentowane jest ono przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Ministerstwo Środowiska, Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego, sejmową i senacką komisję ds. rolnictwa, Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, 5 inspekcji państwowych, 16 urzędów marszałkowskich, 314 powiatów oraz 1571 gmin wiejskich.

Sprzedaż/marketing: osoby fizyczne i prawne, organizacje producenckie i przedsiębiorstwa, które skupują produkty rolnicze, magazynują, sortują, przetwarzają, transportują, sprzedają w hurcie i detalu.

Zaopatrzenie: organizacje lub instytucje, osoby fizyczne lub prawne – dostawcy środków i usług, którzy zaopatrują rolników w środki produkcji, tj. w nawozy, środki ochrony roślin, nasiona, zwierzęta hodowlane, maszyny, a także udzielają pożyczek i kredytów, itp.

Produkcja / producenci rolni: reprezentują ją przede wszystkim rolnicy – właściciele gospodarstw rolnych bądź dzierżawcy, ale również menedżerowie zarządzający gospodarstwami będącymi własnością innych osób. Rolników należy postrzegać w systemie wraz z rodzinami i całą społecznością danej wsi, w której zamieszkują. Jest to najważniejsze ogniwo w systemie, bez którego inne byłyby zbędne w dłuższym okresie czasu. W Polsce jest to 1 500,6 tys. gospodarstw (2010 r.) o rozdrobnionej strukturze agrarnej.

Na rycinie 8 zaznaczono również powiązania pomiędzy poszczególnymi ogniwami systemu wiedzy i informacji. Stopień tych powiązań (jako średnia ocen) jest wyrazem opinii dyrektorów z 16 ODR, rolników – przedstawicieli 16 Społecznych Rad Doradztwa Rolniczego oraz przedstawicieli środowiska naukowego (uczelnie wyższe i instytuty naukowo-badawcze) – łącznie 49 osób. Bardzo silne relacje występują tylko pomiędzy rolnikami a doradcami z ODR, zaś silne relacje pomiędzy doradztwem a badaniami i edukacją oraz polityką rolną, a także pomiędzy rolnikami a firmami zaopatrującymi ich w środki do produkcji rolnej i przedsiębiorstwami skupu produktów rolnych.

Wyniki dyskusji panelowych przeprowadzonych z dyrektorami 16 ODR dotyczące oceny ich współpracy z innymi interesariuszami systemu wiedzy rolniczej w Polsce przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Współpraca i konkurowanie ośrodków doradztwa rolniczego (ODR) z innymi zainteresowanymi ogniwami AKIS w Polsce (liczba wskazań dla 16 ODR)

Organizacje	Współpraca				Konkurencja
	Bardzo dobra (bliska)	dobra	słaba	brak	

rolnicze instytuty badawcze	11	5	-	-	-
uniwersytety rolnicze lub przyrodnicze	4	7	4	1	-
urzędy wojewódzkie i marszałkowskie	9	6	1	-	-
CDR	2	11	2	1	-
firmy zaopatrujące w środki do produkcji rolnej	1	7	4	4	6
firmy skupiające płody rolne	1	6	6	3	3
prywatne firmy doradcze	-	-	3	13	16

Źródło: Kania J. 2014. System wiedzy i informacji rolniczej w rolnictwie polskim. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 360, s. 55-62.

Można zauważyć bardzo dobrą i dobrą (11) i (5) współpracę między ODR i rolniczymi instytutami badawczymi podległymi MRiRW. Współpraca nie układa się tak dobrze między doradztwem i uczelniami przyrodniczymi (rolniczymi), które podlegają MNiSW. Tylko cztery ODR zadeklarowały bardzo dobrą współpracę, siedem – dobrą, cztery – słabą i jeden ODR nie współpracował z uniwersytetem przyrodniczym. Ocena organizacji pozarządowych przez ODR jest dość dobra, ale niektóre z ODR traktują te organizacje jak konkurentów. Niezbyt dobra współpraca istnieje pomiędzy ODR a dostawcami i przetwórcami, ponieważ częściowo są postrzegani oni jako konkurenci, zatrudniający własnych doradców. Wszystkie ODR postrzegają nowe prywatne firmy doradcze pojawiające się na rynku jako konkurencję.

Zakończenie

Tradycyjne, liniowe koncepcje powiązań nauki z praktyką rolniczą w postaci modelu transferu technologii lub modelu społecznej interakcji zastępowane są innowacyjnymi koncepcjami sieciowymi w celu łączenia i lepszego wykorzystania wiedzy wszystkich uczestników tworzących się sieci i partnerstw innowacyjnych. Stanowi to nowe wyzwanie zarówno dla jednostek doradztwa rolniczego, organizacji pozarządowych, instytutów badawczych i uczelni wyższych w kreowaniu i wdrażaniu do praktyki innowacji rolniczych i daje szansę na szybszy rozwój i wzrost konkurencyjności polskich gospodarstw rodzinnych.

Na podstawie dokonanej analizy oraz wcześniejszych badań autora można zaryzykować stwierdzenie, że w Polsce nie ma dotychczas dobrze funkcjonującego Systemu Wiedzy Rolniczej. Pomimo istnienia bardzo wielu instytucji i organizacji, brak wzajemnych, praktycznych powiązań uniemożliwia ich współdziałanie i funkcjonowanie jako systemu.

Sprawia to również, że tworzenie wiedzy rolniczej odbywa się często w oderwaniu od potrzeb i oczekiwań jej odbiorców. Dlatego efekty funkcjonowania różnych instytucji i organizacji, działających najczęściej w rozproszeniu bądź całkowitej izolacji, zajmujących się badaniami przyczynkarskimi są gorsze, niż można by oczekiwać, biorąc pod uwagę wielkość i jakość posiadanego potencjału intelektualnego. Bardzo silne powiązania w systemie występują tylko pomiędzy doradztwem a rolnikami.

Literatura

1. *AKIS in the EU: The inventory – Final Report* Vol. I, Vol. II (2014), “PRO AKIS – Prospects for Farmers’ Support: ‘Advisory Services in the European AKIS”, Kania J., Vinohradnik K., Kniern A. (Eds.), Krakow, Poland. ss. 105 (Vol. I), ss. 422 (Vol. II). <http://www.proakis.eu/publicationsandevents/pubs>.
2. Havelock, R. G. 1973. *Planning for innovation through dissemination and utilization of knowledge*, Ann Arbor, University of Michigan: Center of Research on Utilization of Scientific Knowledge.
3. Kania J. 2007. *Doradztwo rolnicze w Polsce w świetle potrzeb i doświadczeń zagranicznych*. Zeszyty Naukowe AR w Krakowie nr 440, Rozprawy z. 318. 201.
4. Kania J., Drygas M., Kutkowska B., Kalinowski J., 2011, *System transferu wiedzy dla sektora rolno-spożywczego - oczekiwane kierunki rozwoju*. Polish Journal of Agronomy No. 7. Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa - PIB w Puławach, 22-28.
5. Kania J., Vinohradnik K., Tworzyk A. 2014. *Advisory Services in Agricultural System of Knowledge and Information in Poland*. Proceedings of the 11th European IFSA Symposium, Berlin, Germany. s.120-130. <http://ifsa.boku.ac.at/cms/index.php?id=134#c399>.
6. Koutsouris A. 2012. *Facilitating Agricultural Innovation Systems: a Critical Realist Approach*. Studies in Agricultural Economics, Vol. 114, 64-70.
7. Rogers E.M. 1983. *Diffusion of Innovation*. Free Press, New York.
8. Röling N., Engel P. 1991. *From a knowledge system perspective: concepts and issues*. [In:] Proceedings of the European seminar on Knowledge Management and Information Technology. Agricultural University, Department of Extension Science, Wageningen, 3–15.
9. Rudman, C., 2010, *Agricultural Knowledge Systems in Transition: Towards a more effective and efficient Support of Learning and Innovation Networks for Sustainable Agriculture (SOLINSA)*. Project description.
10. *Sieci współpracy i samokształcenia: teoria i praktyka*, 2013. Red. D. Elsner, Warszawa, Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
11. Swanson B.E. 1997. *Strengthening research – extension – farmer linkages*. [In:] Improving agricultural extension. A reference manual. Red. B.E. Swanson, R.P. Bentz, A.J. Sofranko. Chapter 19, 171–178, FAO, Rome, Italy.
12. Van den Ban A.W., Hawkins H.S. 1997. *Doradztwo rolnicze*, Wyd. I polskie. MSDR zs. w AR, Kraków

Zespołowe formy prowadzenia działalności rolniczej szansą na wzmocnienie pozycji konkurencyjnej gospodarstw rodzinnych

Motto

Każdy, kto albo nie potrafi żyć we wspólnocie, albo jest tak samowystarczalny, że jej nie potrzebuje i dlatego nie uczestniczy w życiu społeczności, jest albo zwierzęciem, albo bogiem”

Arystoteles 328 rok pne.

Słowa zacytowane przez Alfreda Domagalskiego – Prezesa Zarządu Krajowej Rady Spółdzielczej (Spółdzielczość wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi. MRiRW i FAPA)

I. Wybrane, współczesne problemy polskiego rolnictwa w kontekście działań zbiorowych

1. Rozdrobniona struktura agrarna w stosunku do innych krajów UE

Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego w Polsce jest o około 40% niższa niż przeciętnie w UE, a wielkość ekonomiczna liczona w SO (standard output – standardowa produkcja) to tylko połowa średniej unijnej (tab. 1). Nawet jednak duże gospodarstwa rolne są niewielkimi podmiotami gospodarczymi. Oznacza to, że możliwości rozwojowe, w tym implementacja nowoczesnych rozwiązań technicznych i organizacyjnych są dla pojedynczych gospodarstw ograniczone. Niewielka jest też konkurencyjność polskich gospodarstw w stosunku do większych zazwyczaj podmiotów z krajów Europy Zachodniej, ale także z Czech czy ze Słowacji.

Tabela 1. Średnia powierzchnia (ha) oraz wielkość ekonomiczna (SO) w Polsce i w UE

Kraj	Średnia powierzchnia		Średnia wielkość ekonomiczna	
	ha	UE = 100	SO	UE = 100
Polska	10,2	62	17 726	51
UE	16,6	100	34 784	100

Źródło: Eurostat

2. Procesy koncentracji w pozarolniczych sektorach agrobiznesu

Przedsiębiorstwa, z którymi kooperują gospodarstwa rolne są zazwyczaj znacznie od nich większe ekonomicznie, i co ważniejsze – podlegają one ciągłym procesom koncentracji. Dotyczy to głównie takich podmiotów, jak zakłady produkujące środki produkcji (nawozy, środki ochrony roślin, pasze, sprzęt rolniczy), firmy przetwórstwa rolno-

spożywczego oraz placówki handlowe. Oznacza to, że pozycja pojedynczych rolników w łańcuchu dostaw maleje, a w niektórych przypadkach drobne gospodarstwa w ogóle nie są partnerami dużych przedsiębiorstw. Przykładem może być niemożliwość „dostania się na półki” dużych sieci handlowych.

3. **Postęp techniczny**

W rolnictwie, tak jak i w innych sektorach gospodarki dokonuje się znaczący postęp, widoczny szczególnie w dziedzinie zastosowania technik komputerowych oraz nawigacyjnych (rolnictwo precyzyjne, Internet rzeczy). Są to najczęściej rozwiązania drogie, na które nie stać małych gospodarstw. Poza tym ich zastosowanie wymaga specjalistycznych umiejętności. Wszystko to sprawia, że pewna przynajmniej część nowoczesnych i oszczędnych rozwiązań może być niedostępna dla małych (a nawet średnich) pojedynczych gospodarstw rolnych, co z kolei oznacza mniejszą efektywność ekonomiczną i konkurencyjność rynkową.

II. **Sposoby przezwyciężenia problemów**

1. **Przemiany agrarne:** tworzenie większych gospodarstw mających możliwość kooperowania z pozostałymi ogniwami agrobiznesu (szczególnie z podmiotami przetwórczymi i handlowymi) oraz wykorzystania postępu technicznego. Jest to jednak proces powolny, wymagający tworzenia miejsc pracy poza rolnictwem, szczególnie na obszarach wiejskich. Trendy cywilizacyjne powodują, że zachodzi on we wszystkich krajach - także w Polsce (sukcesywnie rośnie liczba gospodarstw dużych fizycznie i ekonomicznie a także ich udział w użytkowaniu gruntów), aczkolwiek tempo jest relatywnie niewielkie.
2. **Wykorzystania wielkopowierzchniowych gospodarstw rolnych jako integratora działań dostosowawczych.** Duże gospodarstwa mogą:
 - udostępniać swoją technologię produkcji (sprzęt oraz wiedzę),
 - swoje powiązania rynkowe.

Wielkopowierzchniowe przedsiębiorstwa rolne dysponują nowoczesnym sprzętem oraz wykorzystują innowacyjne technologie produkcji, a z racji dużej skali wytwarzania posiadają też stabilne powiązania rynkowe. Często jednak wielkość produkcji danego surowca jest zbyt mała w stosunku do zapotrzebowania rynkowego. W tej sytuacji podejmują one współpracę z rodzinnymi (zazwyczaj średnimi) gospodarstwami, oferując im technologię, wiedzę oraz

powiązania marketingowe. Powoduje to jednak ograniczenie samodzielności decyzyjnej kooperujących z nimi rodzinnych gospodarstw.

3. **Działania zbiorowe:** integracja pozioma rolników. Tworzenie grup producentów stanowi szansę dla:

- bardziej partnerskiej współpracy z podmiotami agrobiznesu (przetwórstwem i handlem),
- samodzielnej sprzedaży gotowych wyrobów spożywczych,
- wspólnego zakupu przemysłowych środków produkcji,
- wspólnego zakupu nowoczesnego sprzętu rolniczego,
- wykorzystania specjalistycznego doradztwa.

III. Potencjalne korzyści uczestnictwa w działaniach zbiorowych:

1. Możliwość uczestnictwa w skoncentrowanych formach handlu oraz negocjacji z przedsiębiorstwami przetwórczymi korzystniejszych cen,
2. możliwość korzystania z osiągnięć nowoczesnej techniki rolniczej (rolnictwo precyzyjne),
3. możliwość tańszego zakupu przemysłowych środków produkcji,
4. możliwość uszlachetniania produktów rolnych przez ich przetwarzanie,
5. budowanie marki produktu spożywczego.

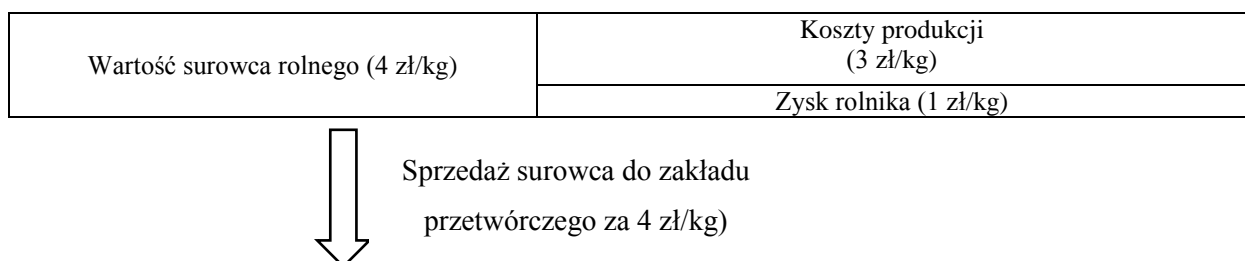
Wszystkie przedstawione powyżej korzyści wspólnego działania są ważne, aczkolwiek z ekonomicznego i marketingowego punktu widzenia najistotniejsza jest możliwość wytwarzania gotowych produktów spożywczych oraz ich promocja poprzez budowanie marki. Trzeba zauważyć, że surowce rolnicze są zazwyczaj tanie a cena gotowego produktu spożywczego tworzona jest w procesie produkcyjnym i w łańcuchu dostaw i zazwyczaj jest wysoka (patrz rys. 1). Przejęcie marży marketingowej poprzez wytworzenie i sprzedaż produktu spożywczego (np. mięsa i wędlin zamiast żywca, sera zamiast surowego mleka, chleba zamiast zboża) najczęściej przekracza możliwości finansowe i organizacyjne pojedynczego gospodarstwa, co rodzi potrzebę współpracy. Wymaga to bowiem utworzenia zakładu przetwórczego, który spełniać musi normy jakościowe odpowiednie dla swojej wielkości. Wiąże się to z poniesieniem dużych nakładów finansowych. Poza tym podaż surowca rolniczego pojedynczego gospodarstwa może być niewystarczająca dla zapewnienia ciągłości produkcji takiego zakładu. Stąd współpraca gospodarstw wytwarzających dany rodzaj produktów jest wysoce wskazana.

Oczywiście poszerzając proces produkcyjny o przetwórstwo i ewentualnie handel ponoszone są koszty produkcji, łącznie z opłatą pracy najemnej oraz zapłatą wszystkich niezbędnych podatków. Niemniej jednak możliwy zysk jest wyższy niż w przypadku sprzedaży surowca rolniczego. W przytoczonym, modelowym i fikcyjnym przykładzie pokazanym na rysunku 1 zysk rolnika to 1 zł/kg, podczas gdy zysk zakładu przetwórczego to 2 zł/kg a placówki handlowej 3 zł/kg. Współpracując i uszlachetniając surowiec rolny, grupa rolników jest więc w stanie przejąć marżę marketingową w kwocie 5 zł/kg.

Poza tym istnieje znacząca różnica pomiędzy surowcem rolnym i produktem spożywczym. Ten pierwszy ma charakter masowy a drugi detaliczny. Produktami masowymi obracają duże podmioty gospodarcze, które mogą je nabyć w różnych częściach kraju a nawet świata. Różnica kilku groszy na kilogramie może mieć decydujące znaczenie, jeśli kupuje się w ilościach hurtowych. Wówczas opłaca się sprowadzić nieco tylko tańszy surowiec, uzyskując tzw. efekt skali. Inaczej jest w przypadku produktów detalicznych, które są oferowane indywidualnemu klientowi, który kupuje niewielkie ilości, więc regionalne różnice cen nie są dla niego istotne, gdyż jego skala zakupu jest niewielka. Sprzedając więc produkty spożywcze można uniknąć konkurencji innych producentów tego samego surowca w kraju i za granicą.

Istotną korzyścią związaną z produkcją wyrobów spożywczych jest też budowanie marki. Żywność coraz częściej przestaje być anonimowa. Dla klienta znaczenie ma nie tylko np. rodzaj wędliny, ale także jej producent. Zakłady przetwórcze, które potencjalnie mogą być prowadzone przez grupę rolników są zazwyczaj niewielkich rozmiarów, co oznacza, że możliwe jest wytwarzanie produktów lepszych jakościowo, co pozwala na wypromowanie marki i pozyskanie grona wiernych klientów, szczególnie, że współcześnie coraz więcej osób zwraca na te aspekty uwagę. Klienci stają się bowiem nie tylko coraz bogatsi, ale też coraz bardziej świadomi wpływu jakości żywności na zdrowie. Jeśli przy tym marka związana będzie z konkretnym miejscem, będzie to także promocja tego miejsca a także obszarów wiejskich jako takich.

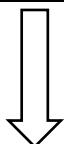
Rysunek 1. Tworzenie się ceny w łańcuchu dostaw

Wartość surowca rolnego (4 zł/kg)	Koszty produkcji produktu spożywczego (6 zł/kg)
Wartość dodana przez przemysł (4 zł/kg)	Zysk zakładu przetwórczego (2 zł)

Sprzedż gotowego produktu
spożywczego do sklepu za 8 zł/kg

Wartość produktu przetworzonego (8 zł/kg): 4 zł/kg wartość surowca rolnego + 4 zł/kg wartość dodana przez przemysł	Koszty placówki handlowej (7 zł/kg)
Wartość dodana przez handel (2 zł/kg)	Zysk placówki handlowej (3 zł/kg)

Sprzedż gotowego produktu
spożywczego konsumentowi za 10
zł/kg

IV. Formy prawne zespołowego działania ze szczególnym uwzględnieniem spółdzielni

Grupa producentów nie stanowi prawnej formy działalności gospodarczej. Oznacza to w praktyce, że tego typu organizacje mogą przybierać dowolne formy. Najważniejsze przedstawione zostały w tabeli 2.

Tabela 2. Formy prowadzenia działalności gospodarczej

Forma działalności	Podstawa prawna
Indywidualna działalność gospodarcza	Prawo działalności gospodarczej
Spółka cywilna	Kodeks cywilny
Spółka jawna Spółka partnerska Spółka komandytowa Spółka komandytowo-akcyjna Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością Spółka akcyjna	Ustawa z 15.09.2000r. „Kodeks spółek handlowych” Dz.U. z 2000r. nr 94 poz.1037 ze zm.
Forma spółdzielcza	Ustawa z dnia 16.09.82r. „Prawo spółdzielcze” Dz.U. z1983r. nr 30 poz.210 ze zm.

Źródło: K. Wach. Jak założyć własną firmę w Polsce

Wybór formy organizacyjnej powinien być podyktowany przede wszystkim możliwością realizacji celów wyznaczonych przez grupę. W praktyce, w krajach Europy Zachodniej, gdzie poziom samoorganizacji rolników jest najwyższy, dominuje forma spółdzielcza. Dzieje się tak, ponieważ jest ona najlepiej dostosowana do potrzeb producentów rolnych. Jest ona zrzeszeniem osób a nie jak spółka kapitału. Podstawowe różnice pomiędzy spółdzielnią i spółką przedstawiają tabele 3 i 4.

Tabela 3. Cele i narzędzia spółek i spółdzielni

Wyszczególnienie	Cel	Narzędzie
Spółka (firma prywatna)	Kapitał	Praca/usługi
Spółdzielnia	Praca/usługi	Kapitał

Źródło: Spółdzielczość wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi. MRiRW i FAPA

Tabela 4. Podejmowanie decyzji w spółkach i spółdzielni

Wyszczególnienie	Podejmowanie decyzji
Spółka (firma prywatna)	Jeden udział – jeden głos
Spółdzielnia	Jeden członek – jeden głos

Źródło: Spółdzielczość wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi. MRiRW i FAPA

Przede wszystkim zasada „jeden członek – jeden głos” sprawia, że spółdzielnia ma charakter instytucji demokratycznej, dającej jej członkom realny wpływ na kierunki i formy działania. Wadą tego rozwiązania jest niemożliwość pozyskania dużego kapitału, którego właściciel nie zgodzi się na to, że jego głos będzie taki sam, jak osób które dostarczyły mniej kapitału. W przypadku, gdyby jego pozyskanie było ekonomicznie uzasadnione, lepszą formą funkcjonowania byłaby spółka, gdzie decyzje podejmowane są zgodnie z zasadą „jeden udział – jeden głos”. Oczywiście w tej sytuacji wpływ mniejszych udziałowców na jej funkcjonowanie będzie zdecydowanie mniejszy niż w spółdzielni.

Nadmienić przy tym należy, że Polska ma bogate tradycje związane z ruchem spółdzielczym. Już bowiem w roku 1816 Stanisław Staszic założył w Hrubieszowie na Lubelszczyźnie Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie, działające w formie spółdzielni. W okresie zaborów w XIX wieku, w Wielkopolsce duże znaczenie miał ruch spółdzielczy, będący jedną z form samoorganizacji polskich rolników. Wspomnieć tu można chociażby takie nazwiska jak Augustyn Szamarzewski (1832-1891) oraz Piotr Wawrzyniak (1849-1910). Poza prowadzeniem działalności czysto gospodarczej ruch ten odegrał też istotną rolę w procesie obrony polskości na obszarze zaboru pruskiego. Pomimo tak bogatej tradycji, spółdzielczość rolnicza współcześnie przez wiele osób wciąż postrzegana jest negatywnie, co jest skutkiem innych zaszłości historycznych, a więc głównie przymusowej kolektywizacji w okresie stalinowskim. Jest to jednym z powodów, dla których znaczna część spółdzielni działających w rolnictwie i jego otoczeniu przed 1989 rokiem zaprzestała swojego funkcjonowania (tab. 5). Inną przyczyną mógł być brak umiejętności dostosowania się do nowych, rynkowych uwarunkowań.

Tabela 5. Zmiany liczebności spółdzielni rolniczych/wiejskich w Polsce w latach 1989–2013

Wyszczególnienie	Lata	1989/2013
------------------	------	-----------

	1989	2000	2013	
Spółdzielnie zaopatrzenia i zbytu „SCh”	1912	1648	1192	62
Spółdzielnie mleczarskie	323	238	142	43
Spółdzielnie ogrodniczo-pszczelarskie	140	128	64	45
Rolnicze spółdzielnie produkcyjne	2089	1024	689	33
Spółdzielnie kółek rolniczych	2006	1063	526	26
Razem spółdzielnie rolnicze/wiejskie	6344	4101	2622	41

Źródło: Spółdzielczość wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi. MRiRW i FAPA

Trzeba mieć jednak świadomość, że podejmowane w okresie PRL działania w kierunku przymusowej kolektywizacji były tylko pewnym ewenementem i wynaturzeniem idei spółdzielczości, a poza tym od wydarzeń tych minęło już wiele dekad. W krajach Europy Zachodniej, gdzie rolnicy nie mają negatywnych skojarzeń z okresem komunistycznym, spółdzielnie odgrywają istotną rolę w procesie produkcji i dystrybucji poszczególnych produktów rolniczych. W tabelach 6 przedstawione zostały udziały spółdzielni w rynku mleka oraz mięsa wieprzowego. O ile w tym pierwszym przypadku Polska uzyskuje wyniki podobne do innych krajów UE, tak w drugim widać, iż istnieje jeszcze znaczne pole do zwiększenia roli spółdzielni, bądź ewentualnie innej formy działalności zbiorowej.

Tabela 6. Udział spółdzielni w rynku mleka i trzody chlewnej w wybranych krajach UE (%)

Kraj:	Irlandia	Wielka Brytania	Dania	Austria	Holandia	Polska	Niemcy
Rynek mleka	100	98	93	90	72	70	70
Rynek mięsa wieprzowego	92	88	81	50	35	6	30

Źródło: Spółdzielczość wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi. MRiRW i FAPA

Niezależnie od możliwości wyboru formy organizacyjno-prawnej, działalność grup producentów rolnych reguluje Ustawa o grupach producentów rolnych i ich związkach oraz o zmianie innych ustaw z dnia 15 września 2000 r. z późniejszymi zmianami. Reguluje ona

szereg kwestii związanych z ich funkcjonowaniem. Wskazuje, że grupa jest przedsiębiorcą, zrzeszającym osoby fizyczne, prawne oraz jednostki organizacyjne nieposiadające osobowości prawnej będących producentem jednego produktu rolnego, pod warunkiem, że żaden z członków nie posiada więcej niż 20% głosów na walnym zgromadzeniu. Precyzuje wymogi dotyczące aktu założycielskiego, sposobu rejestracji oraz nadzoru nad grupami.

V. Wsparcie grup producentów rolnych ze środków UE

Grupy producentów mogą ubiegać się o wsparcie w ramach Działania 9 PROW 2014-2020 Tworzenie grup producentów i organizacji producentów.

Muszą one spełniać następujące (wybrane) wymogi (<https://www.arimr.gov.pl/pomoc-unijna/prow-2014-2020/dzialanie-9-tworzenie-grup-producentow-i-organizacji-producentow-dzialanie-9-prow-2014-2020.html>):

1. składają się z osób fizycznych,
2. zostały utworzone ze względu na produkt lub grupę produktów (z wyłączeniem mięsa drobiowego),
3. zobowiązują się do realizacji planu biznesowego,
4. posiada numer identyfikacyjny (EP) nadany przez ARiMR,
5. działa jako przedsiębiorca prowadzący mikro, małe lub średnie przedsiębiorstwo (MŚP),
6. którego siedziba znajduje się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

Kolejność przyznawania pomocy zależy od liczby zdobytych punktów. Kryteria ich przyznawania uwzględniają następujące zagadnienia:

1. rodzaje produktów oraz uczestnictwo w systemach jakościowych,
2. liczebność grupy,
3. stosowanie dobrowolnych ubezpieczeń przez członków grupy,
4. lokalizacja gospodarstw członków grupy, przy preferencji obszarów o rozdrobnionej strukturze agrarnej,
5. prowadzenie działalności innowacyjnej lub mającej na celu przeciwdziałanie zmianom klimatycznym,
6. zatrudnianie pracowników na etacie na podstawie umowy o pracę.

Wielkość pomocy realizowana jest w postaci rocznych płatności, których wielkość uzależniona jest od wielkości obrotu. Wynosi ona w kolejnych pięciu latach:

- po pierwszym roku prowadzenia działalności - 10 %,
- po drugim roku prowadzenia działalności - 9 %,
- po trzecim roku prowadzenia działalności - 8 %,
- po czwartym roku prowadzenia działalności - 7 %,
- po piątym roku prowadzenia działalności - 6 %

udokumentowanych, rocznych przychodów netto, z tym, że maksymalny limit pomocy wynosi 100 000 euro w każdym roku pięcioletniego okresu pomocy.

Przedstawione zagadnienia stanowią jedynie syntetyczne ujęcie tematu, nie obejmując wielu istotnych aspektów. Dlatego dla pełniejszego zrozumienia omawianych zagadnień warto sięgnąć do odpowiedniej literatury przedmiotu:

1. Spółdzielczość wiejska jako jedna z głównych form wspólnego gospodarczego działania ludzi. MRiRW i FAPA (http://ksow.pl/fileadmin/user_upload/ksow.pl/pliki/BIBLIOTEKA/fapa.pdf)
2. Wiatrak A. (2006): Grupy producentów rolnych - istota działania i zarządzania nimi. Zeszyty Naukowe SERiA, t VIII z. 4.
3. Dec W. (2012): Polski model współpracy kooperacyjnej spółdzielni (http://www.flop.lublin.pl/media/publikacje/dec_w._polski_model_wspolpracy_kooperacyjnej_spoldzielni.pdf)

Agroekologia szansą na rozwój gospodarstw rodzinnych w świetle koncepcji Europejskiego Zielonego Ładu

Mariusz Matyka

Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – Państwowy Instytut Badawczy w Puławach

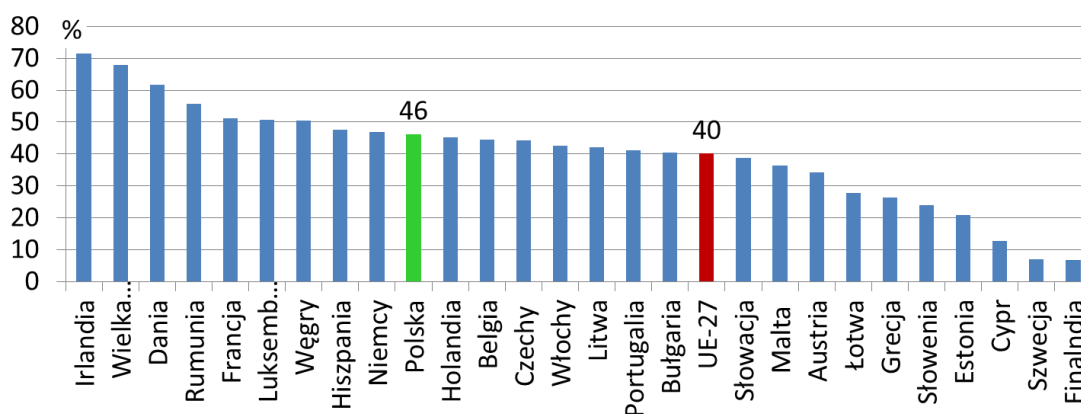
Koncepcja zrównoważonego rozwoju rolnictwa opartego o zasady ekologii czerpie swoje naukowe podstawy z dyscypliny zwanej agroekologią. Nauka ta zajmuje się badaniem i wyjaśnianiem współzależności pomiędzy organizmami wykorzystywanymi w produkcji rolniczej, a środowiskiem ich wzrostu i rozwoju. Głównym przedmiotem zainteresowań agroekologii, jako nauki, jest badanie i ocena wpływu zabiegów agrotechnicznych i procesów technologicznych zachodzących w produkcji rolniczej na stan środowiska przyrodniczego. Szczególny nacisk kładzie na zdrowie ludzi, jakość ziemi, wody i powietrza, bioróżnorodność w produkcji rolniczej i jej otoczeniu, oraz dobrostan zwierząt. Zacieśnienie interakcji pomiędzy agronomią i ekologią jest bezpośrednim skutkiem rosnącej świadomości społecznej dotyczącej wpływu, często negatywnego, intensywnej produkcji rolniczej na stan i jakość środowiska przyrodniczego oraz wyczerpywanie zasobów nieodnawialnych. Ważnym elementem agroekologii jako modelu produkcji rolniczej jest położenie dużego nacisku na aspekty społeczne, szczególnie w kontekście tworzenia systemów rolno żywnościowych i zarządzania nimi. Model ten dąży do optymalizacji interakcji między roślinami, ludźmi i środowiskiem naturalnym mając na uwadze aspekty społeczne, które muszą być uwzględniane przez zrównoważone i sprawiedliwe systemy żywnościowe. Za podstawowe pryncypia agroekologii uważa się: różnorodność, współtworzenie i dzielenie się wiedzą, synergia, efektywność, recykling, elastyczność, wartości ludzkie i społeczne, kulturę i tradycje żywnościowe, odpowiedzialne zarządzanie oraz gospodarkę obiegu zamkniętego i gospodarkę solidarną społecznie.¹¹ Z praktycznego punktu widzenia wdrażanie agroekologicznego modelu rolnictwa powinno polegać na konstruowaniu systemów rolnych w jak największym stopniu zbliżonych co zasad funkcjonowania i poziomu bioróżnorodności naturalnych ekosystemów istniejących w przyrodzie.

Rolnictwo i obszary wiejskie to otwarty system składający się z trzech współzależnych i przenikających się podsystemów: społecznego, ekonomicznego i ekologicznego. Podstawową relacją zachodzącą między rolnictwem a środowiskiem przyrodniczym jest dwukierunkowa zależność oparta na sprzężeniu zwrotnym rolnictwo wpływa na środowisko przyrodnicze, ale i samo zależy od jego jakości. Jednak z punktu widzenia ochrony zasobów naturalnych związki te można rozpatrywać trojako. Po pierwsze, rolnictwo jest działalnością człowieka powodującą zanieczyszczenie i niszczenie środowiska przyrodniczego. Po drugie, jako działalność zależna od środowiska przyrodniczego, rolnictwo występuje także w roli poszkodowanego w wyniku zanieczyszczenia. Po trzecie, rolnictwo

¹¹ FAO: The 10 elements of Agroecology. Guiding the transition to sustainable food and agricultural systems. FAO (Organizacja Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa), 2018

pełni również rolę czynnika chroniącego i konserwującego środowisko przyrodnicze. Dotychczasowy kierunek rozwoju rolnictwa, oparty na modelach kładących wyłącznie nacisk na maksymalizację korzyści ekonomicznych został poddany krytyce. Intensyfikacja produkcji rolniczej poza pozytywnymi efektami produkcyjno-ekonomicznymi spowodowała wiele niekorzystnych zmian, szczególnie w środowisku przyrodniczym. Występujący przez lata prymat maksymalizacji zysku nad racjonalnością ogólnospołeczną spowodował rozwój rolnictwa ogromnym kosztem środowiska przyrodniczego i jego nieodnawialnych zasobów. Dotychczasowy model rolnictwa i obszarów wiejskich prowadzi ponadto do ich marginalizacji społecznej i kulturowej, co skutkuje obniżeniem żywotności wsi. Powyższe procesy doprowadziły do nowego postrzegania funkcji rolnictwa i obszarów wiejskich oraz stworzenia nowych modeli rozwoju sektora opartych na zasadach zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju w który wpisuje się również agroekologia.¹²

Znaczny poziom oddziaływania rolnictwa na środowisko przyrodnicze wynika głównie z tego, że sektor ten odpowiada za wykorzystanie dużej powierzchni ziemi. W Unii Europejskiej (UE) użytki rolne (UR) stanowią średnio 40% jej powierzchni, a w Polsce 46% (rys. 1). Udział UR, ze względu na warunki przyrodnicze i poziom uprzemysłowienia jest jednak znacznie zróżnicowany w zależności od kraju. Wynosi on od 72% w Irlandii do 7% w Szwecji i Finlandii, które to charakteryzują się dużym udziałem terenów leśnych.

Rys. 1. Udział użytków rolnych w ogólnej powierzchni krajów UE.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych EUROSTAT.

Zmiana podejścia do funkcji rolnictwa i obszarów wiejskich jest również widoczna w założeniach reform jakim podlegała Wspólna Polityka Rolna (WPR) UE. W początkowym okresie istnienia Wspólna Polityka Rolna była ukierunkowana głównie na wsparcie przemian i wzrost efektywności produkcji rolniczej. Pierwszą znaczącą reformą, która nie tylko zapoczątkowała daleko idące zmiany w WPR, ale także uwzględniała problematykę rolnictwa ze znacznie szerszej perspektywy była

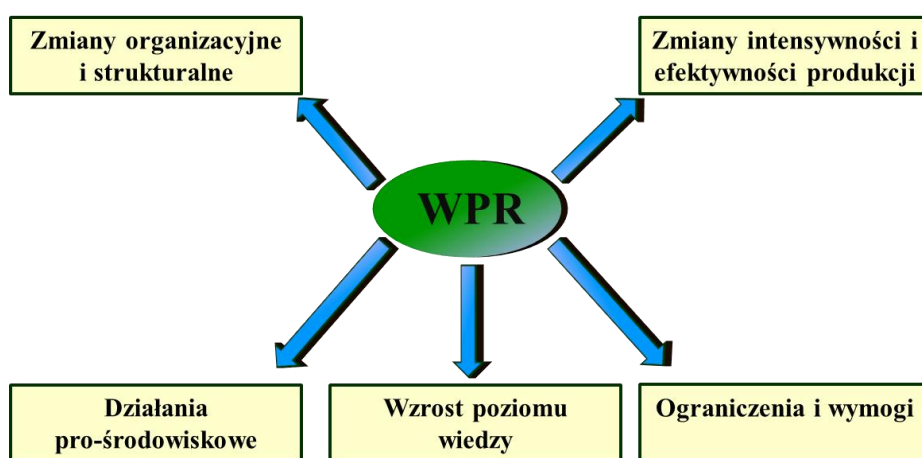
¹² Maciejczak M.: Perspektywa środowiskowa reform Wspólnej Polityki Rolnej UE. Zeszyty Naukowe SGGW. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej. 2010, 85: 19-34.

reforma MacSharry'ego. Wprowadzała ona m.in. powiązania z zagadnieniami dotyczącymi obszarów wiejskich i ochrony środowiska przyrodniczego. Podjęto działania zmierzające do ekstensyfikacji rolnictwa i zwiększenia roli rolników w ochronie środowiska, a także wspierano procesy rozwoju szeroko pojętych obszarów wiejskich oraz zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego. Kontynuację tego kierunku zawierała Agenda 2000, przedstawiona przez Komisję Europejską w 1997 r. Dokument ten zakładał, że jednym z najważniejszych celów WPR miała się stać ochrona środowiska, a rozwój obszarów wiejskich (tzw. filar II WPR) miał zająć równorzędne miejsce wobec regulacji rynkowych (tzw. filar I WPR). Ponadto w Agendzie 2000 wprowadzono możliwość uzyskania dopłat bezpośrednich będących rekompensatą dla rolnika, który utracił część swojego dochodu z powodu kosztów uczestnictwa w realizacji konkretnych działań na rzecz środowiska przyrodniczego zawartych w nowym instrumencie WPR – programie rolnośrodowiskowym. Kolejnej reformy (Fischlera) dokonano w 2003 r., a jej celem było zapewnienie większej komplementarności obu filarów WPR. Filar I skupiał się na wspieraniu dochodów rolniczych, natomiast zadaniem filaru II była przede wszystkim ochrona środowiska przyrodniczego oraz wspieranie rozwoju obszarów wiejskich. Szczególnie ważne ze względu na proces równoważenia WPR są zasady wzajemnej zgodności (ang. cross-compliance) oraz modulacji. Pierwsza z nich uzależniła otrzymanie przez rolnika dopłat bezpośrednich od spełnienia określonych wymogów dotyczących m.in.: standardów ochrony środowiska, zdrowotności ludzi, zwierząt i roślin, druga natomiast wprowadzała systematyczne i stopniowe obniżanie poziomu otrzymywanych płatności bezpośrednich (dotyczy rolników otrzymujących najwyższe dopłaty) i przekazywaniu ich na rozwój obszarów wiejskich, czyli filar II WPR. Kolejnym etapem zmian był średniookresowy przegląd (ang. Health Check) przeprowadzony w 2008 r., który umocnił ustalenia Agendy 2000. Następnym krokiem wzmacniającym cele środowiskowe było ich wprowadzenie w perspektywie finansowej 2014-2020 do I filaru WPR. Działanie to ma na celu dalsze „zazielenienie WPR” (ang. greening) i wiąże się z wdrażaniem praktyk rolniczych (dywersyfikacja upraw, utrzymanie TUZ, utrzymanie obszarów proekologicznych EFA) korzystnych dla klimatu i środowiska.¹³

Jednym z głównych celów obecnie realizowanej WPR jest pełniejsze wykorzystanie potencjału rolnictwa w realizacji wspólnotowych celów związanych z przeciwdziałaniem niekorzystnemu oddziaływaniu na środowisko. Szczególnie duży nacisk kładzie się na ograniczanie i adaptację do zmian klimatu, ochronę bioróżnorodności oraz zmniejszenie zanieczyszczeń wody i powietrza. Kluczowym zagadnieniem zarówno ze względu na utrzymanie potencjału produkcyjnego jak i dbałość o środowiska przyrodnicze jest ochrona gleb. Dotyczy ona głównie zapobiegania erozji, zrównoważonego gospodarowania składnikami pokarmowymi oraz bilansu materii organicznej. Ważnym celem jest również dostarczanie szeroko pojętych dóbr publicznych (społecznych), które

¹³ Poczta W., Sadowski A., Czubak W., Matyka M., Drygas M., Skórnicki H.: Reforma Wspólnej Polityki Rolnej po 2020 roku. KSOW, 2017, 40 ss.

rozpatrywane są w kategoriach zawodności rynku. W rozumieniu teoretyków dobra publiczne różnią się od dóbr prywatnych tym, że te ostatnie stają się własnością ludzi, którzy za nie płacą, a pierwsze niekoniecznie. Pojęcie dóbr publicznych odnosi się do podstawowych świadczeń, które są powszechnie dostępne i z których można korzystać wspólnie. Cechy te sprawiają, że utrudnione jest otrzymanie zapłaty za udostępnienie tych dóbr, co z kolei powoduje, że brak jest bodźców do ich dostarczania. Dobra publiczne są wytwarzane w rolnictwie przy okazji wytwarzania dóbr rynkowych (produkcji rolnej).¹⁴ Ukierunkowanie WPR na realizację celów środowiskowych wpisuje się w zasadę zrównoważonego rozwoju i agroeologii, których celem jest dążenie do uzyskiwania stabilnej i opłacalnej ekonomicznie oraz akceptowalnej społecznie produkcji w sposób niezagrażający środowisku przyrodniczemu. Wspólna Polityka Rolna oddziałuje na środowisko przyrodnicze wielokierunkowo w sposób bezpośredni i pośredni (rys. 2)

Rys. 2. Mechanizmy oddziaływania Wspólnej Polityki Rolnej UE na środowisko przyrodnicze.

Źródło: Opracowanie własne.

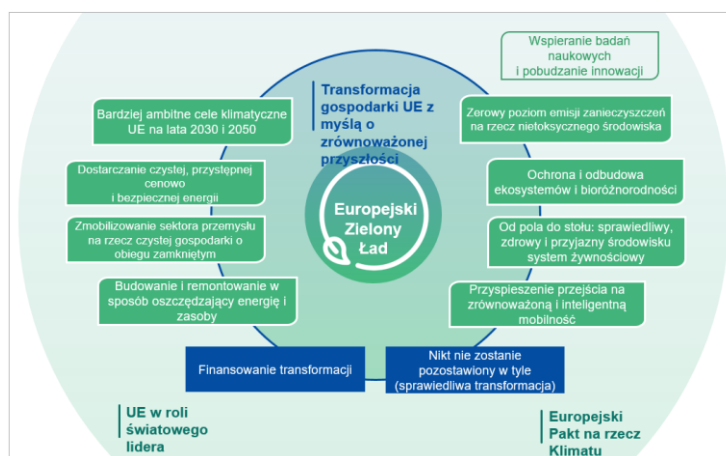
Nie ulega wątpliwość, że podstawowy paradygmat dalszego rozwoju UE, w tym również WPR, opiera się na zasadach zrównoważenia. Realizacja tego kierunku będzie wiązać się m.in. z wdrożeniem 17 celów zrównoważonego rozwoju zawartych w rezolucji ONZ „Przekształcanie naszego świata: Agenda na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju – 2030”.¹⁵ W świetle powyższej rezolucji jako główne zagrożenia rozwoju świata wskazywane jest wyczerpywanie zasobów oraz pogorszenie stanu środowiska, które przekłada się na pustynnienie, suszę, ograniczenie potencjału produkcyjnego gleb, zmniejszenie bioróżnorodności oraz niedobory wody słodkiej. Równie istotne w tym kontekście są zmiany klimatu i powodowane nimi wzrost temperatury, podniesienie poziomu wód, zakwaszenie oceanów itd. Powyższe fakty uzasadniają dalsze przeorientowanie polityki UE w kierunku zwiększenia dbałości o środowisko przyrodnicze i klimat. Zmiany w WPR są również konieczne ze względu na potrzebę zapobiegania pogłębiającym się dysproporcjom społecznym na

¹⁴ Małażewska S.: Środowiskowe dobra publiczne w rolnictwie i na obszarach wiejskich. *Ekonomia i środowisko*. 2015, 1 (52): 132-147

¹⁵ ONZ, 2015. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. ONZ (Organizacja Narodów Zjednoczonych). 2015. New York.

obszarach wiejskich oraz pogorszeniu jakości żywności.¹⁶ Z drugiej strony podkreśla, że wprowadzane reformy obok zrównoważenia środowiskowego powinny ciągle zapewniać stabilność i efektywność ekonomiczną gospodarstw rolnych w UE.¹⁷

Powyższe uwarunkowania przekładają się na dalsze wzmocnienie koncepcji rozwoju rolnictwa zrównoważonego w tym agroekologicznego modelu produkcji. Wyrazem tego jest przedstawienie przez KE idei Nowego Europejskiego Zielonego Ładu, który ma służyć transformacji pilnych wyzwań środowiskowych i społecznych w wyjątkową szansę rozwoju. Europejski Zielony Ład jest strategią na rzecz wzrostu, której celem jest przekształcenie UE w sprawiedliwe i prosperujące społeczeństwo żyjące w nowoczesnej, zasobooszczędnej i konkurencyjnej gospodarce, która w 2050 r. osiągnie zerowy poziom emisji gazów cieplarnianych netto i w ramach, której wzrost gospodarczy będzie oddzielony od wykorzystania zasobów naturalnych. Celem strategii jest również ochrona, zachowanie i poprawa kapitału naturalnego UE oraz ochrona zdrowia i dobrostanu obywateli przed zagrożeniami i negatywnymi skutkami związanymi ze środowiskiem. Zakłada się, że transformacja ta będzie przebiegać w sprawiedliwy i sprzyjający włączeniu społecznemu sposób. Kluczowa w tej koncepcji jest teza, która zakłada, że dzięki wspólnemu działaniu UE jest w stanie przestawić swoją gospodarkę i społeczeństwo na nowe tory, dążąc do większej zrównoważoności. Europejski Nowy Zielony Ład jest działaniem o charakterze kompleksowym, który obejmuje szereg sektorów gospodarki i obszarów aktywności ludzkiej, a korzyści z jego wdrażania mają sięgać poza UE (rys. 3). W celu efektywnego wdrożenia Zielonego Ładu będą wykorzystywane w spójny sposób wszystkie narzędzia polityczne: regulacje i standaryzacja, inwestycje i innowacje, reformy krajowe, dialog z partnerami społecznymi oraz współpraca międzynarodowa.

Rys. 3. Koncepcja Nowego Europejskiego Zielonego Ładu.

Źródło: KE: Europejski Zielony Ład. COM (2019) 640 final. 2019. Bruksela.

¹⁶ KE: Sustainability Now. A European Vision for Sustainability. KE (Komisja Europejska). 2016 Brussels.

¹⁷ Buckwell A., Matthews A., Baldock D., Mathijs E.: CAP: Thinking Out of the Box. Future modernization of the CAP – why, what and how? 2017. Brussels.

Kluczowym elementem Nowego Zielonego Ładu z punktu widzenia sektora rolnego jest strategia „od pola do stołu”, której celem jest stworzenie sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego środowiska systemu żywnościowego. Jako punkt wyjścia przyjmuje ona założenie, że europejska żywność jest bezpieczna, bogata w składniki odżywcze oraz cechuje się wysoką jakością. Taka żywność powinna stać się światowym standardem zrównoważoności. Strategia zakłada, że nowe technologie i odkrycia naukowe połączone z rosnącą świadomością społeczną i popytem na zrównoważoną żywność przyniosą korzyści wszystkim zainteresowanym stronom. Kluczową rolę w procesie transformacji mają odegrać europejscy rolnicy i rybacy, a narzędziem do osiągnięcia tego celu będzie Wspólna Polityka Rolna i Rybołówstwa. Znajdzie to odzwierciedlenie w planie strategicznym, który będzie obejmował znaczące ograniczenie stosowania chemicznych środków ochrony roślin i zagrożeń z nimi związanych, jak również stosowania nawozów i antybiotyków. Podjęte zostaną również działania mające na celu zwiększenie powierzchni użytków rolnych, na których prowadzona jest produkcja metodami ekologicznymi. Zmniejszenie stosowania chemicznych środków ochrony roślin, nawozów mineralnych i antybiotyków ma być kompensowane poprzez wdrożenie innowacyjnych technologii. Strategia „od pola do stołu” przyczyni się również do wdrożenia gospodarki o obiegu zamkniętym. Zadaniem strategii będzie także zachęcanie do spożywania zrównoważonej żywności oraz propagowanie przystępnej cenowo, zdrowej żywności dla wszystkich.¹⁸ Realizacja strategii „od pola do stołu” będzie opierać się na wdrożeniu następujących działań:

- Zapewnienie zrównoważonej produkcji żywności.
- Zapewnianie bezpieczeństwa żywnościowego.
- Pobudzanie zrównoważonych praktyk w zakresie przetwórstwa spożywczego, sprzedaży hurtowej i detalicznej, hotelarstwa i gastronomii.
- Promowanie zrównoważonej konsumpcji żywności oraz ułatwienie przejścia na zdrową i zrównoważoną dietę.
- Ograniczenie strat i marnotrawienia żywności.
- Zwalczanie fałszowania żywności w łańcuchu dostaw.¹⁹

Na rozwój i funkcjonowanie produkcji rolniczej oraz obszarów wiejskich wpływ będzie miała również Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030. Zwraca on uwagę na to, że różnorodność biologiczna ma znaczenie dla zagwarantowania bezpieczeństwa żywnościowego w UE i na świecie. Zgodnie z założeniami strategii utrata różnorodności biologicznej zagraża naszym systemom żywnościowym, narażając nasze bezpieczeństwo żywnościowe i politykę żywnościową na szwank. Różnorodność biologiczna sprzyja również zdrowej i odżywczej diecie, przyczynia się do poprawy warunków życia na obszarach wiejskich i zwiększa wydajność rolnictwa. W dokumencie tym

¹⁸ KE: Europejski Zielony Ład. COM (2019) 640 final. 2019. Bruksela.

¹⁹ KE: „Strategia „od pola do stołu” na rzecz sprawiedliwego, zdrowego i przyjaznego dla środowiska systemu żywnościowego. COM (2020) 381 final. 2020. Bruksela.

wskazano, że aby wprowadzić różnorodność biologiczną na ścieżkę odbudowy do 2030 r., musimy zwiększyć ochronę i odbudowę zasobów przyrodniczych. Należy tego dokonać poprzez poprawę i rozszerzenie sieci obszarów chronionych oraz opracowanie ambitnego unijnego planu odbudowy zasobów przyrodniczych.²⁰

Duże znaczenia dla rolnictwa będą miały również inicjatywy podjęte dla osiągnięcia zerowego poziomu emisji zanieczyszczeń na rzecz nietoksycznego środowiska. Ich celem będzie zapobieganie powstawaniu nowych zanieczyszczeń, jak również działania mające na celu redukcję i usunięcie istniejących zanieczyszczeń. Z myślą o rozwiązaniu tych powiązanych problemów Komisja przyjmie w 2021 r. plan działania na rzecz eliminacji zanieczyszczeń powietrza, wody i gleby. Zakłada się, że w oparciu o podjęte starania uda się odtworzyć naturalne funkcje wód powierzchniowych i gruntowych. Ponadto KE zaproponuje wzmocnienie przepisów dotyczących monitorowania i modelowania jakości powietrza oraz planów jego ochrony. Przedstawi także strategię w zakresie chemikaliów na rzecz zrównoważoności.⁸

Nie ulega wątpliwości, że propozycje i kierunki działań zawarte w powyższych dokumentach są zbieżne z założeniami agroekologii. Wdrażanie koncepcji Nowego Zielonego Ładu będzie powodować największe zmiany w gospodarstwach rolnych, które opierają swoje funkcjonowanie na modelu industrialnym. Konsekwencją tych przemian będzie także zmiana struktury rynku środków produkcji (nawozy mineralne, środki ochrony roślin) oraz przekształcenia w przemyśle rolno-spożywczym i sieciach dystrybucji.

Gospodarstwa rodzinne na ogół funkcjonują w zgodzie z zasadami zrównoważonego rozwoju. W wielu spośród nich odzwierciedlenie znajdują również zasady agroekologii. Dlatego też wdrażanie koncepcji Nowego Zielonego Ładu w kontekście funkcjonowania gospodarstw rodzinnych bezsprzecznie należy rozpatrywać jako szansę. Nie oznacza to jednak, że również dla tej grupy gospodarstw nie będzie to wyzwanie, które będzie wymagało podjęcia stosownych działań. Polegać one będą raczej na dostosowaniu i modyfikacji procesów produkcyjnych, a nie na ich radykalnej zmianie jak będzie to miało miejsce w gospodarstwach przemysłowych. Zakładać można, że w dłuższej perspektywie zmiany te pozwolą osiągać gospodarstwom rodzinnym wyższe dochody. Wynikać to będzie głównie ze skrócenia łańcuchów dostaw, wzrostu zaufania konsumentów do żywności produkowanej lokalnie i zmiany nawyków żywieniowych.

Należy mieć nadzieję, że realizacja idei Europejskiego Nowego Zielonego Ładu oraz rozwój agroekologicznego modelu produkcji przyczyni się do trwałego i wielokierunkowego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Dzięki tym działaniom być może uda się w coraz bardziej harmonijny i równomierny sposób osiągać w produkcji rolniczej wszystkie cele zrównoważonego rozwoju tj. ekonomiczne, środowiskowe i społeczne.

²⁰ KE" Unijna strategia na rzecz bioróżnorodności 2030. Przywracanie przyrody do naszego życia. COM (2020) 380 final. 2020. Bruksela.